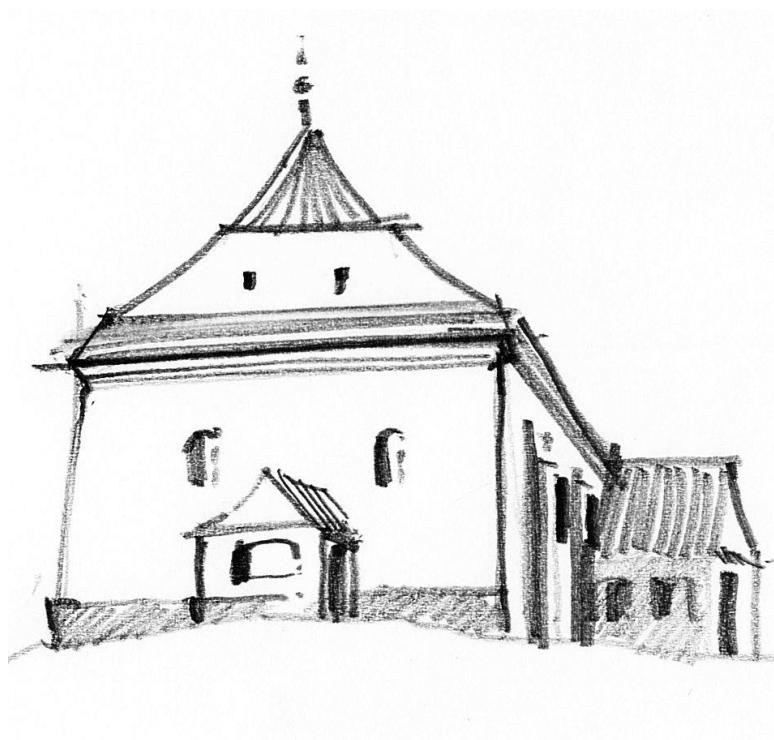

Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem
Építésztörténeti és Műemléki Tanszék - TDK 2015.

Sepsiszéki református templomok téralakítása a XVI-XIX. században

szerző: Danielisz Dóra

konzulens: Dr. Krähling János

Tartalomjegyzék

A dolgozatban használt rövidítések.....	4
Előszó.....	5
Köszönetnyilvánítás.....	6
1. Bevezetés.....	8
1.1. Kutatásmódszertan.....	10
1.1.1. Kronológia – A kormeghatározás nehézségeiről és lehetőségeiről.....	11
2. A reformáció liturgikus térre gyakorolt hatása.....	13
2.1. Reformáció Sepsiszéken –A templomépítészetet befolyásoló általános körülmények ismertetése.....	13
2.2. A téralakítás építészeti eszközei.....	18
2.2.1. Fény és szín.....	19
2.2.2. Templomi berendezés és térhasználat.....	21
2.2.3. Karzatok.....	26
2.2.4. Épületbővítmények.....	28
2.2.5. Arány és forma.....	32
2.3. Téralakítási tendenciák.....	41
3. Értékelés.....	44
English summary.....	46
Függelék.....	47
Képek forrása.....	81
Bibliográfia.....	82

A dolgozatban használt rövidítések

Fg. – *Függelék* c. fejezet

példa: Fg. 32./K = Függelék 32. számú épület, református templom, Zoltán, /K jelű kép (ill. kép megjelölése nélkül a hivatkozás az épületre vonatkozik)

A függelékben az egyes épületekre vonatkozó források gyűjteménye megtalálható. Az épületre való hivatkozás esetén, egyben minden rá vonatkozatható forrást is értek.

Fm. – *Felmérési rajzok* c. melléklet

A nyár folyamán készített felmérési rajzok és jegyzetek terjedelme meghaladja a TDK honlapra feltölthető adatmennyiség kereteit. Azok kizárólag a nyomtatott dolgozat részeként kerülnek leadásra, a rájuk való hivatkozást igyekeztem elkerülni.

ARÁNY – *A templomok vizsgált arányszámainak áttekintése* c. melléklet

TENDENCIÁK – *Fejlődési periódusok és tendenciák* c. melléklet

TÉRKÉP – *Térképvázlat – a templomok térbeli elhelyezkedése* c. melléklet

ref. – református

rom. kat – római katolikus

ev. – evangélikus

uni. – unitárius

SZNM – Székely Nemzeti Múzeum

Előszó

A helyszínhez való személyes kötődés és a történeti templomépítészet iránti érdeklődés bátorított engem, mikor ez év júliusában megkezdtem nagyjából egy hónapig tartó utazásom. Céloomul tűztem ki, hogy harminckét sepsiszéki református templom dokumentálása, a rendelkezésre álló források és személyes beszélgetések alapján elkészítem a vizsgált templomok építészettörténeti vázlatát, különös tekintettel a református liturgikus tér elrendezésének, alakításának mindenkori problémájára.

A különleges földrajzi, társadalmi és kulturális közeg miatt minden feltétel adott volt ahhoz, hogy e zárt vidéken jellegzetes fejlődési irányt vehessen a protestáns liturgikus téralakítás. Feltételeztem tehát, hogy Sepsiszék az erdélyi protestáns templomépítészet egyedi és értékes lelőhelye.

E templomok nem csak régi értékeket őriznek, mely alatt tárgyi emlékektől kezdve a térhasználat hagyományain keresztül számtalan jelenség érthető, hanem konzerválták a református liturgikus tér több száz éven át zajló lokális fejlődésének fontosabb állomásait. Természetesen e kis terület templomépítészeti arculata sem bizonyult teljesen homogénnek, de megfigyelhetőek a téralakítás jellegzetes építészeti eszközei és fejlődési tendenciái.

Az elmúlt hónapokban tehát egy feltételezésre kerestem a választ, annak reményében, hogy az igazolást nyerhet. Nem titkolt célom volt továbbá, hogy árnyaljam a református templomépítészetről kialakult általános képet, rámutassak annak szépségeire e kevésbé kutatott terület elemzésén keresztül.

2. A rétyi ref. templom és harangtorony

Köszönetnyilvánítás

Elsősorban köszönettel tartozom Családomnak, Rokonaimnak és Barátaimnak, akik mindenkor bátorítottak, támogattak és segítettek engem!

Hálás köszönettel tartozom konzulensemnek, dr. Krähling Jánosnak, aki nem csak a dolgozat korrigálásában, a kapcsolódó szakirodalom megismerésében nyújtott számomra segítséget, hanem igyekezett a témával kapcsolatos minden tudását megosztani velem.

Köszönöm Laczkovics Jánosnak, aki segítségemre volt a történeti szerkezetek kormeghatározásában!

Megtisztelő volt, hogy megismerhettem az SZNM munkatársait Boér Hunort, Csáki Árpádot és Szőcsné Gazda Enikőt, akik értékes meglátásaikkal, a rendelkezésemre bocsátott szakirodalommal és fotóanyaggal hozzájárultak munkám létrejöttéhez!

Köszönöm a hozzájárulását és segítségét
Incze Zsolt György esperes úrnak (Szemerja)

és a Sepsi és Kézdi-Orbai Református Egyházmegyék lelkészeinek!

A közreműködő lelkészek:

Vinczi Botond (Aldoboly)	Derzsi György (Lisznyó)
Mátyás István (Angyalos)	Györgyi Zsolt (Maksa és Eresztevény)
Makkai Péter (Árkos)	Balla Barna Márton (Málnás)
Sánta Imre (Bikfalva)	Egyed Sándor (Oltszem)
Szász István Gergely (Bita és Szacsva)	Deák Botond (Réty és Sepsimagyarós)
Dezső László Levente (Egerpatak)	Dénes Lajos Levente (Sepsibesenyő)
Barabás Béla (Étfalvazoltán)	Roth Levente (Sepsibodok)
Müller Lóránd Bálint (Fotosmartonos)	Nagy Zsolt Attila (Sepsikőröspatak)
Bereczki László (Gidófalva)	Bucsi Zsolt (Sepsiszentgyörgy)
Gáspár-Babos Etele Tamás (Illyefalva)	Bustya János (Sepsiszentkirály)
Tóth Anna (Kálnok)	Berszán Sándor (Szotyor)
Egyed Kolumbán László (Kilyén)	Ungvári Barna András (Uzon)
Bartos Károly (Komolló)	Gocsmán Sándor (Zalán)
Kovács Levente (Kökös)	

1. Bevezetés

A témaválasztást követően világossá vált, hogy a székelyföldi református templomok kutatása messzi utakra vezethet engemet. Ennek oka, egyrészt a téma interdiszciplináris jellegében keresendő, másrészt oka az írott források hiányossága, a tény, miszerint leginkább a gyülekezetek és a birtokukban álló dokumentumok nyújthatnak támpontot e templomok kutatásával kapcsolatban. A téma megismeréséhez és megértéséhez célszerű felkeresni a helyszínt. A leghitelesebb forrás pedig maga az épület.

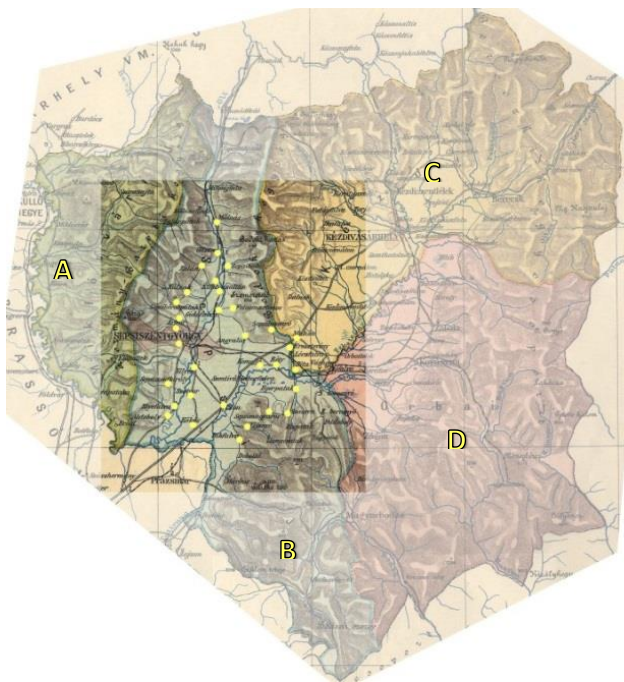
Kezdő lépésként, szükséges volt a vizsgálni kívánt terület pontos lehatárolása. A vármegyei, széki vagy egyházmegyei határok a történeti korok folyamán többször módosultak, ezért képlékeny támpontot jelentettek volna a vizsgálódások során. Egy mindenkor földrajzilag is egységet alkotó területet jelöltem ki.

A vizsgált terület (3-4. kép) a mai Romániában, Kovászna megyében található, melynek határai a történeti Háromszék vármegyével szinte azonosak. A vármegye szívének és éléskamrájának tekinthetjük a Baróti-hegyek, a Bodoki-havasok és a Bodzai-hegyek, illetve Keleti-Kárpátok által közre zárt Háromszéki-medencét. A medencében elhelyezkedő három székhely közül Sepsiszentgyörgy és környéke a jól lehatárolható Szépmező körül helyezkedik el, a medence határait hegyek, hegyszorosok jelölik ki. Itt fekszenek azok a települések, melyek templomai kutatási célpontjaim lettek. A vizsgált falvak nagyrészt a történeti Sepsiszék területén, illetve határán – Bita és Maksa – találhatóak, így nem tartottam túlzónak ezt a címben is feltüntetni.

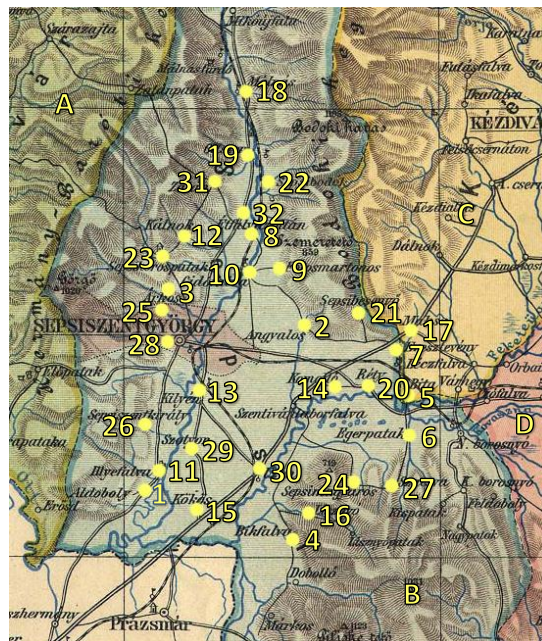
A dolgozat kizárólag történeti épületekkel kíván foglalkozni, mivel a 20-21. században épült református templomok nem illeszthetőek bele a történeti tipológiába. A vizsgált templomok, ennek ellenére is, 800-900 év építészettörténetét ölelik fel, de a téma megköveteli, hogy az elmúlt 500 év eseményei kerüljenek előtérbe.

A szakirodalom megismerésén túl, gyakran idő és írott, illetve hozzáférhetetlen források híján¹, támaszkodtam azokra az informatív beszélgetésekre is, melyeket kutatókkal, lelkészekkel, falubeliekkel folytattam. Írott dokumentumok hiányában minden szó felértékelődik, melyeket helyükön kezelve, azt hiszem, nem vétek felhasználni. A kutatás során tehát mind írott, mint szójhagyomány útján megőrzött forrásokra támaszkodtam.

¹ Sepsiszentgyörgyön kívül, nagyrészt Kolozsváron, illetve Bukarestben találhatóak a témához kapcsolódó írott források. Ezek felkutatását nem tartottam reális célkitűzésnek.

3. A vizsgált terület és szűkebb környezete, rajta a templomok sárgával jelölve (Az alaptérkép Háromszék vármegye 1900-1920 közötti közigazgatási felosztását ábrázolja.)

4. A falvak, melyekben a vizsgált református templomok találhatóak

3.-4. kép jelmagyarázat:

A. Miklósvárszék

C. Kézdiszék

B. Sepsiszék

D. Orbaiszék

1. Aldoboly

14. Komolló

27. Szacsva

2. Angyalos

15. Kökös

28. Szemerja

3. Árkos

16. Lisznyó

29. Szotyor

4. Bikfalva

17. Maksa

30. Uzon

5. Bita

18. Málnás

31. Zalán

6. Egerpatak

19. Oltszem

32. Zoltán

7. Eresztevény

20. Réty

8. Étfalva

21. Sepsibesenyő

9. Fotosmartonos

22. Sepsibodok

10. Gidófalva

23. Sepsikőröspatak

11. Illyefalva

24. Sepsimagyarós

12. Kálnok

25. Sepsiszentgyörgy

13. Kilyén

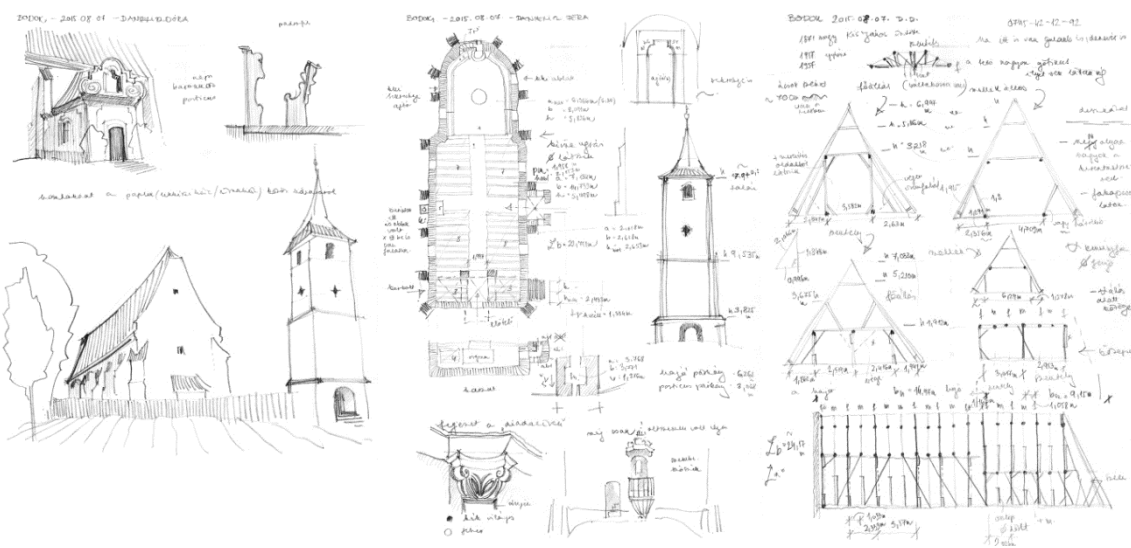
26. Sepsiszentkirály

1.1. Kutatásmódszertan

Kutatásaimat a szakirodalom feltérképezésével kezdtem, melyet a bibliográfia részletez. Ez a tevékenység a kutatás teljes ideje alatt zajlott, de mivel az épületeket igazán csak testközelből lehet megismerni, a nyár folyamán minden templomot személyesen is megtekintettem.

Felvettem a kapcsolatot Incze Zsolt György esperes úrral, az érintett lelképásztorokkal és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeummal. Július 19-én vette kezdetét utazásom és augusztus 15-én tértem haza. Ez idő alatt felkerestem a múzeumot és a kiválasztott 32 templomot. Hét épület esetében a tetőtér, két esetben a harangtorony nem bizonyult hozzáférhetőnek. Az említettek leszámítva, az épületek teljes körű fotódokumentációja és M=1:200 részletességű felmérési rajzai 16 munkanap alatt készültek el. A kimért időbeosztás miatt, a bejárások során az épületek lényegét kellett megragadnom: meghatározó térarányok, a belső tér elrendezése és használata, az épületelemek kompozíciós elrendezése és stilisztikai jellemzői, valamint a liturgikus teret határoló és felépítő szerkezetek. Igyekeztem a lelkészekről, harangozóktól és gondnokoktól minden olyan az épületekre és épülethasználatra vonatkozó információnak utána járni, amit máshonnan nem állt volna módomban megszerezni. Ezen túl az említett falvakban más felekezetek templomait is felkerestem, mivel a szakirodalom rámutat, hogy korábban egyes épületek több gyülekezetet is szolgálták, illetve szoros kapcsolatban éltek itt a különböző felekezetek. További 5 unitárius és egy katolikus templomot is megtekintettem.

5. A sepsibodoki református templom felmérési rajzai, készült: 2015.08.07.

Lehetőségeimhez mérten, az írott, internetes és szájhagyomány útján megőrzött forrásokat felkutattam. A gyűjtött anyag terjedelme felülmúlta várakozásaimat. A téma igen szerteágazónak bizonyult, ezért egy karakteres elemet kellett megragadnom, mely bemutatásán keresztül érzékelhető eme egyszerűnek hitt falusi templomok komplexitása.

Az építészettörténet egyik legfontosabb feladatának tartom a tér – térforma, térarányok, térkapcsolatok, ezek időbeli összefüggéseinek – vizsgálatát. A szakrális téralakítás mindenkor a liturgia szolgálatában állt. Úgy gondoltam tehát, hogy a reformáció hatására átalakuló liturgikus térre kell figyelnem, hogy az miként ment végbe, és mit eredményezett a századok folyamán.

1.1.1.Kronológia

A kormeghatározás nehézségeiről² és lehetőségeiről

A templomok építési idejének, illetve periódusainak pontos meghatározására igen kevés mű tesz kísérletet³, a református templomtér és berendezéseinek tanulmányozásával pedig leginkább a művészettörténet és a néprajz foglalkozik⁴. Az egyháztörténeti adatok jó része megsemmisült⁵, elérhetetlennek bizonyult.

A szakirodalomban olykor félrevezető volt a terminológia használata, mivel a források az „(át)építés” kifejezést használták a kisebb építészeti beavatkozásoktól kezdve az új épületek építéséig mindenre. A hagyomány szerint legtöbbször az új templomokat is a régiek helyén emelték⁶, valamint a 19. század végéig szokásban maradt az új protestáns templomok keletelése⁷, illetve akár középkori szerkezetek alkalmazása. Olykor nehéz volt megmondani,

² DEBRECZENI 1929, 3.p.: „... Erdélyben szinte lehetetlen határvonalat húzni az egyes korok építőízlései közt s különösen kisebb, falusi emlékeink idejének meghatározása a legnehezebb feladatok közé tartozik (...) írásos adataink csekélyisége, vagy teljes hiánya miatt, (...) csak az épületek műformáira s a régi korok speciális viszonyainak ismeretére vagyunk utalva. Ezen okoknál fogva mindig ki vagyunk téve a sötétben tapogatózó ember tévedéseinek...”

³ GYÖNGYÖSSY 1995, LÉSTYÁN 2000, MAGYARI-JUHÁSZ 2011, TÜDŐS 1995, VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005

⁴ TOMBOR 1967, TOMBOR 1968, VILHELM 1975

⁵ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005, 7-8.pp.

⁶ Korábbi templom/kápolna helyén emelték például Maksa (Fig.17.), Szemerja (Fig. 28.), Bikfalva (Fig. 4.) vagy Kilyén (Fig.13.) református templomait.

⁷ Vélhetően a hagyományokhoz való ragaszkodás, vagy egy korábbi templom alapjainak/falainak felhasználása vezetett az új templomok K-NY-i, illetve ettől pár fokkal eltérő tengelyre való szerkesztéséhez. Érdekes kérdéseket vet fel az a jelenség, hogy a hagyománytól eltérő templomok esetében milyen ok vezetett iránymódosításhoz. Dr. Sajtos István felvetése szerint a földrengéskárokból származó tapasztalatok is közre játszhattak ebben. Ez a feltevés vizsgálatra szorul.

hogyan a ma látható épület legrégebbi rétege melyik korra tehető. Ebben a kérdésben az első katonai felmérés⁸ sem nyújtott segítséget. Ekkor már az összes templom vagy egy a helyén, közelében álló régi épület állt.

A helyzetet bonyolítják a régi épületből átmentett építőanyagok, épületrészek⁹ és bútorok¹⁰. Utóbbiakon fellelhető dátumok e miatt nem tekinthetők az épületre vonatkozatható adatoknak. A templomokban talált emléktáblák és feliratok viszont gyakran őriztek (át)építésre, illetve a mecénás nevére vonatkozó adatokat. Itt érdemes megemlíteni, hogy a gyakran összezsengő dátumok oka egyrészt a nagyobb pusztítással járó történelmi eseményeknek, másrészt e vidéken évszázadok óta tapasztalt és jegyzett erős szeizmikus tevékenységeknek köszönhető.¹¹

Sok információval szolgáltak számomra a tetőszerkezetek, illetve térlefedő szerkezetek, melyekből a liturgikus tér korára is következtetni lehetett.¹² Minden történelmi korból származó tetőszerkezet fellelhető e vidéken, és a padlások mondhatni érintetlen világa több esetben világosabb képet rajzolt a templomhajó periódusairól, mint a szakirodalom. Félrevezető viszont, hogy Sepsiszéken oly egyedi és sokáig alkalmazott archaikus szerkezeti megoldások találhatók, melyekről nehezen állapítható meg koruk szerkesztési módjuk, kivitelezésük milyensége alapján.¹³

A templomhajón belül, illetve az épület megjelenésére építő, stíluskritikai alapú kormeghatározás hasonló módon tényleg vezethet.¹⁴ Számos esetben a formakincs felismerése is nehézkes¹⁵, mivel Kós szavaival élve, „Az európai stílusok egyedülvaló egyéniséget nyertek itt nálunk.”¹⁶

⁸ Első katonai felmérés (1763-1787), Forrás:

<http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89034&lon=14.76556>; utolsó megtekintés: 2015.10.19.

⁹ A zaláni templom déli kapuja – és vélhetően a templom északi fala is – 1319-re datált, de a templom nagyrészt az 1820-as években épült. (Fg. 31.)

¹⁰ Korábbi templomból átmentett bútorokat találunk például Maksa (Fg. 17.), Illyefalva (Fg. 11.), Sepsiszentkirály (Fg. 26.) vagy Szotyor (Fg. 29.) református templomaiban.

¹¹ Az erdélyi földrengésekről többet dr. Koch Antal (1843-1927) egyetemi tanár munkásságában olvashatunk.

¹² A történelmi tetőszerkezetekhez kapcsolódó általános ismereteim forrása: PATTANTYÚS 1994

Például az egerpataki ref. templom kormeghatározása a tetőszerkezet szerkesztési módja alapján történt.

¹³ A sepsimagyarósi református templomhajó építése 1746-52 közé tehető, tetőszerkezete azonban középkori jegyeket visel magán. (Fg. 24.)

¹⁴ A kilyéni református templom déli kapuján az 1728-as dátumot olvashatjuk, a kapu mégis reneszánsz vonásokat hordoz. (Fg. 13.)

¹⁵ Kovács András felhívja a figyelmet arra, hogy nagyjából a 17. század közepétől napjainkig megfigyelhető az erdélyi népművészetben egyféle „eklektizmus”. Én utóbbi megállapítást, az építők személyénél fogva, a falusi templomokra is kiterjeszteném, mely további nehézségeket okoz a kormeghatározás során. Forrás: KOVÁCS 2003 17.p.

¹⁶ BENKŐ 1978, 70.p.

2. A reformáció liturgikus térre gyakorolt hatása

A köztudatban úgy él, hogy a református templomok egyszerű, fehérre meszelt, fényben úszó előadóterek, melyekből számúztak minden díszítményt, stílust, és nagyrészt középkori templomok átiratai. Értékeik középkori eredetű díszítményekben, épületrészekben, illetve iparművészeti alkotásaikban keresendőek. Az utazó figyelmét csak akkor keltik fel, ha külső erődítményeik vagy egzotikus tömegkompozíciójuk erre érdemessé teszi őket. Nincs egy meghatározott stílus vagy forma, mellyel jellemezhetnénk őket, „...kiválóbb műveltségű emberek sem igen tudják elképzelni, hogy milyen is kellene legyen az erdélyi magyar s főleg protestáns templom.”¹⁷

E templomok mégis lenyűgöző hatást gyakorolnak a látogatóra. A legtöbb épület valóban gazdag emlékanyag őrzője, felépítésükben, berendezési tárgyaikban pedig szépen ötvöződik az aktuális korstílus és a népművészet.¹⁸ Olykor viszont érdemes a felszínnél mélyebbre tekintenünk. Jelen alkalommal egy térközpontú szemlélet alapján szeretném bemutatni ezeknek a csodálatos épületeket.

Igen összetett történelmi események és társadalmi jelenségek állnak e templomok struktúrája mögött, de ugyanolyan fontos tényezőként kell tekintenünk a helyre és a néplélekre, mely ezeket az épületeket életre hívta.

2.1. Reformáció Sepsiszéken

A templomépítészetet befolyásoló körülmények általános ismertetése

Az 1517-es wittenbergi események után Európában közismertté váltak Luther Márton forradalmi nézetei és találtak követőkre főként német, francia és holland nyelvterületen. Ennek fényében nem meglepő, hogy Erdélyben is elsőként a német ajkú szebeni és brassói szász lakosság körében váltak népszerűvé az új tanok.

A Barcaság és Háromszék szoros jogi-katonai kapcsolatai, területi közelsége és a székely értelmiség, diákok és nemesek, közreműködése nyomán a reformált irányzat Háromszéken is hamar elterjedt. A reformáció terjesztésében kiemelkedő szerepet játszott a

¹⁷ DEBRECZENI 1929, 10.p.

¹⁸ BENKŐ 1978, 72.p.

brassói szász származású Honterus János, aki írott formában is igyekezett hatni a tanultabb polgári rétegre. Vélhetően a peregrináció¹⁹ során (Bécs, Krakkó, Basel) került kapcsolatba a kortárs nyugat-európai nézetekkel. Miután befejezte tanulmányait, az új eszmékkel felvértezve hazatért Brassóba, 1539-ben nyomdát alapított, majd lépéseket tett a helyi oktatási rendszer és egyházszervezet átalakítására.²⁰ Honterus személyes közreműködésén túl székely származású tanítványai, további reformátorok, valamint a Brassó külvárosaiban – Bolonyán²¹ és Martonfalván – élő, a város védelmét ellátó háromszéki székelyek is közrejátszhattak a szék térítésében.²²

Elsőként a városi polgárság és az értelmiség fogadta el a protestantizmust, de a hit terjesztésében a papság és a nemesség is szerepet vállalt. Juhász István név szerint említ brassói magyar papokat és tanítókat, kik kapcsolataik révén a hit terjesztőivé válhattak.²³ Háromszéken az 1550-es évekre vélhetően a lakosság többsége a magyar lutheránus egyház híve lett, majd pár évtized különbséggel református, unitárius, majd újfent református hitre tért.²⁴ Ennek a gyakori hétbéli fordulatnak oka lehetett egyrészt, hogy maga a fejedelem, János Zsigmond is, életében követője volt mind a négy történelmi egyháznak.²⁵ Másrészt a korai időkben nem találunk éles határvonalat az egyes protestáns irányzatok között, azok közös magyar püspökségbe tömörültek.²⁶ Háromszék protestáns egyházmegyei felosztására első ízben 1606-14 között került sor, de a széki/közigazgatási határokon alapuló „végleges” egyházmegyei felosztás csak 1654-ben jött létre.²⁷

Juhász István, majd rá hivatkozva számos kutató kitér a háromszéki nemesi réteg szerepére a reformáció terjesztésével, illetve elfojtásával kapcsolatban.²⁸ A Daczó család kiemelten fontos szerepet játszott Sepsiszentgyörgyi vártemplom Daczó Pál által finanszírozott 1547-es bővítéséről úgy tartják, hogy az már valamely reformált irányzat hívei számára készült. Nehezen dönthető el, hogy ez valóban így történt-e, annyi

¹⁹ A vándordiákok külföldi egyetemjárásáról bővebben olvashatunk: Balás Gábor, Ladányi Sándor, Szász János: *Világlátók*. In.: SZÉKELY MŰVELŐDÉS 1988

²⁰ CSÁKI 2011, 14-15.pp.

²¹ Azt a jelenséget, miszerint a brassói háromszéki székelyek hamar a lutheri tanok követőivé váltak, igazolni látszik a Bolonyán ma is álló a magyar/székely evangélikus templom. Ez rámutat arra, hogy a köztudatban a szászok vallásának tulajdonított lutheri irányzatnak magyar/székely követői és voltak, sőt máig gyakorolják vallásukat a Barcaságban.

²² JUHÁSZ 1947, 45.p.

²³ JUHÁSZ 1947, 45.p.

²⁴ Az említett jelenség Sepsiszentgyörgyön volt tapasztalható. Mivel a város az egész szék számára mintaadó volt, így feltételezhető, hogy a falvakban is hasonló módon zajlottak le az áttérések. Forrás: CSÁKI 2011 16.p.

²⁵ János Zsigmond erdélyi fejedelem (1565-1571) keresztségben a római katolikus hitet kapta, majd élete során először a lutheri, majd kálvini, végül az unitárius irányzat híve lett.

²⁶ CSÁKI 2011, 16.p.

²⁷ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005, 7-8.pp.

²⁸ JUHÁSZ 1947, 45.p.

bizonyos, hogy a vártemplom a 15-16. század folyamán gótikus stílusban épült át és ekkor kaphatta a templom kerámia bordás hálóboltozatát.²⁹ Az eseményt említő sokat idézett esperesi okiratot már Orbán Balázs is közli Székelyföld leírása c. művében.³⁰

A Daczók később is aktívan támogatták az egyházat, mecénási szerepüknek tanújegye a templom délkeleti sarkában látható reneszánsz sírkő, mely „*Franciscvs Daczo*”³¹ emlékére

6. Daczó Ferenc sírköve a sepsiszentgyörgyi vártemplomban (1602)

készült 1602-ben (6. kép). A 18. századi egyházi vizitációk is igazolják a család bőkezűségét, név szerint említik Daczó Ferencet, valamint Daczó Józsefet és feleségét, Mikó Máriát.³² Utóbb említett nemes asszony, vélhetően nem csak névrokona a református egyház másik hű támogatójának, a hídvégi Mikó családnak.

A Mikók birtokait képezte vizsgált falvaink közül Sepsibodok, Málnás és Oltszem. A bodoki református templom nyugati bejárata felett tábla emlékeztet a templom 1651-es felújítására, mely költségeit Mikó Miklós vállalta. Biztosan nem véletlen, hogy 1851-ben gróf Mikó Imre adományából újfent „*megujjittatott e Szt.Egyház*”³³. A megelőző századból Mikó Ferenc nevét említik a vizitációs jegyzőkönyvek, aki Oltszem, Málnás, Bodok, Zalán és Kálnok református templomait támogatta.³⁴ E néhány kivételes esetet leszámítva Sepsiszéken a templomok legfőbb támogatói és építői jellemzően maguk a falvak lakói voltak. Egy-egy kismemesi, illetve módosabb szabad székely család gyakran vált az egyház patrónusává.³⁵

²⁹ GYÖNGYÖSSY 1995 176-177.pp. és TÜDŐS 1995 165.p. A kutatók sem tudnak dűlőre jutni a vártemplom építési idejével kapcsolatban. Úgy tartják, hogy az 1547-es építkezés a gótikus átépítések harmadik periódusának idejét jelölheti, mely csak a boltozatok készítésére vonatkozik. Tüdős Kinga szerint a sepsiszentgyörgyi templom a közeli Csíksomlyó 15. század közepén épült ferences templomával mutat rokonságot.

³⁰ ORBÁN III. 1869, 42.p.

³¹ A sírkő felirata nyomán. (6.kép)

³² VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005, 191-195.pp.

³³ A sepsibodoki ref. templomban elhelyezett emléktábla szövege nyomán.

³⁴ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 64-71.pp. (Bodok), 130-133.pp. (Kálnok), 160-166.pp. (Málnás), 174-179.pp. (Oltszem), 224-233.pp. (Zalán)

³⁵ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005, 84.p.: „*Nemes Eresztevényi István uram keresztyéni szép indulattyaából csináltatott a parochia eleiben edgy kötött haranglábat...*” A nagylelkű adomány az eresztevényi református templom 1728. évi vizitációjakor lett feljegyezve. A haranglábat azóta elbontották. Több hasonló bejegyzést tartalmaznak az egyházi jegyzőkönyvek.

Természetesen akadtak az új hitnek ellenlábasai is. A hagyományosan római katolikus nemesi családok, például a Kálnoky grófok, mindent megtettek annak érdekében, hogy az uralmuk alá tartozó falvakat rekatolizálják, illetve megakadályozzák áttérésüket. A sepsikőröspataki katolikus templom története szemléletes példája ennek.³⁶

Az Árpád-kori templom a reformáció után az unitárius és a református gyülekezetek közös szolgálatában állt, majd a népesebb református gyülekezethez került. A 18-19. század fordulóján, a hagyomány szerint Mária Terézia idején, a római katolikus Kálnoky család kiűzette a majd 200 éve a falu öreg templomába járó református közösséget, miután a hívek 1820-ban³⁷ új templom építésére kényszerültek. A dolog érdekessége, hogy a mai napig őrzi a katolikus templom a protestáns idők nyomait. A templom északi falának közepén található szószerk, a hangsúlyos déli portikusz és a templomban található freskók (7. kép) ennek az elmúlt korszaknak állítanak emléket.

7. Falképek a sepsikőröspataki rom. kat. templomból (saját fotó)

A közös templomhasználatra példát szolgáltat a kálnoki református templom is³⁸, mely a 16-17. században az unitárius és református hívőket egyszerre szolgálta. A 17. században az unitárius közösség külön vált, saját templomot épített, de lévén, hogy anno unitárius mester készítette a templom festett mennyezetét, magukkal vitték a régi templom értékes kazettáit és új templomukat ékesítették vele.³⁹ A 16-17. században gyakori közös templomhasználat jelensége is mutatja, hogy nagyrészt békésen éltek együtt e vidéken a különböző felekezetek hívei.

A különböző vallási irányzatok kölcsönös tiszteletének további bizonyítékai a vegyes házasságok, melyek a megelőző századokban sem bizonyultak ritka eseménynek. A mai napig gyakorlatban lévő szokás, hogy a gyermekek nemük szerint kapják meg apjuk, illetve édesanyjuk vallását.

A kortárs nyugat európai felfogást jóval meghaladva, Erdélyben már a 16. század derekán tetten érhető a magas fokú vallási tolerancia. Az 1568-as tordai országgyűléstől számítva a három protestáns és a római katolikus irányzat hívei teljes körű

³⁶ Nagy Zsolt Attila lelkész úr szíves közlése nyomán.

³⁷ MAGYARI-JUHÁSZ 2011 SEPSI 61.p.

³⁸ Tóth Anna lelkész asszony szíves közlése nyomán.

³⁹ Mivel a két liturgikus tér formája is hasonló, így lehetséges, hogy a kazettás mennyezet méreteihez is igazították az új unitárius templomot. Ez egyelőre csak feltételezés.

vallásszabadságot élveztek. Az ország 1699-es újraegyesítése után Erdélyben is kötelező érvényűvé váltak a Habsburg uralkodók által hozott, a szabad vallásgyakorlást és templomépítést korlátozó intézkedések betartása. A protestáns gyülekezetek csak az 1781-es türelmi rendelet után élhettek ismét szabadon jogaikkal.⁴⁰

A három részre szakadt országon belül Erdély a protestantizmus vállalásával egy előrehaladott szellemiséget, önállóságot, de egyben ellenállást is képviselt. Erdélyben a hit és az identitástudat összefonódott.⁴¹ A székelység, mint hagyományosan az önrendelkezés jogától nem megfosztott társadalmi réteg⁴², nagyrészt önként döntött vallási hovatartozásáról. Sepsiszéken, az unitarizmus kezdeti sikerei után, a református irányzat talált legnagyobb számban követőkre. Érdekes, hogy az itteni – erősen konzervatív szemléletű – emberek miként tették mégis magukévá ezt az előremutató vallási irányzatot. Talán a háromszéki székelyek tudás és műveltség iránti mindenkori fogékonysága elősegítette ezt.⁴³

Nehéz út vezetett a megértésig és elfogadásig, mely végül egyedülálló templomépítészeti és térhasználati kompromisszumokat eredményezett. A liturgia és a templom berendezésének átalakításával vette kezdetét az a folyamat, mely során a katolikus középkori templom lassan átalakult⁴⁴, majd beköszöntött a templomépítések kora.

⁴⁰ A türelmi rendelet előzményeiről és hatásáról körültekintő képet ad: MÁLYUSZ 1939

⁴¹ POKOLY 1904, 102-103.pp.

⁴² A székelység társadalmi berendezkedése igen összetett és változó volt a századok folyamán, a témáról részletesebben olvashatunk: SZÁDECZKY 1927

⁴³ Lehetséges, hogy a szász területek közelségének köszönhető a háromszékiek rend és műveltség iránti fogékonysága, mely például az oktatásban vagy a településrendezés milyenségében tetten érhető. TELEKI 1796 : *„Háromszék igen népes tartomány, és népe műveltebb, mint a más magyar nép az országban (...) A helységek, melyek nagy számmal vagynak, szebbek és rendesebben épültek, mint más erdélyi magyar vagy oláh helységek; a szász faluknak mindjárt utánok lehet tenni. (...) a szász székekkel minden tekintetben oly viszontagos közösülésben él Háromszék, hogy ezek nélkül nagy szükségét látna, de sőt ezeknek is (...) hasznok kívánja, hogy a székelyek mentől jobb lábon álljanak; tudva vagyon, hogy a szomszéd szászok a székelyeknek nagy barátjaik.”*

⁴⁴ MAROSI 1992 (REF. TEMPLOMOK 1992 26.p.): *„Ebben rejlik a református templomok művészettörténeti jelentősége is, mivel a folyamatosságot képviselik a tradíciónak a XVI. század folyamán bekövetkezett tragikus megszakadásában.”*

2.2. A téralakítás építészeti eszközei

A téralakítás építészeti eszköztárának bemutatásán keresztül szeretném értelmezni a vizsgált református liturgikus terek fejlődésének fontosabb állomásait. Úgy gondolom, a tér fogalma statikus, ha úgy tetszik materiális, elemek segítségével ragadható meg. Az általam felállított rendszer egyre inkább igyekszik elszakadni az épület első pillantásra is felfedezhető rétegeitől és tart az elvontabb fogalmak, mint az érzékelés, illetve az arányok felé, melyek tárgyalása kronologikus rendhez is igazítható. Minden eszköz célja, hogy a liturgikus teret a református liturgia követelményeihez és a használók igényeihez idomítsa. Megállapíthatjuk, hogy leginkább a tér centralizálása és egyfajta belső hierarchia megtartása az elérni kívánt állapot.

A két fogalmat vezettem be, melyeket additív és konstruktív eszközöknek neveztem el. Additív eszközök alatt értek, olyan térmódosító beavatkozásokat, melyek az épület adottságait megtartva, azt kiegészítve segítik elő a liturgikus tér centralizálását. Ezek közé sorolom például a berendezést, az új nyílásokat, a karzatokat és az épületbővítményeket. Konstruktív eszközök közé sorolok minden olyan módosítást, mely egy meglévő épület részleges bontásával jár, illetve a teljesen új templomok építését.

Mivel a reformáció idején az áttért híveknek egy adott templomállomány már rendelkezésére állt, ezért a meglévő épületeket a 16-17. század folyamán első sorban additív eszközökkel igyekeztek alakítani, melyek használata a 19. század végéig gyakorlatban maradt. Konstruktív eszközökkel leginkább a 17-18. századtól éltek. Ekkortól érzékelhető igazán az épületek belső arányainak, formájának nagyobb mértékű módosulása.

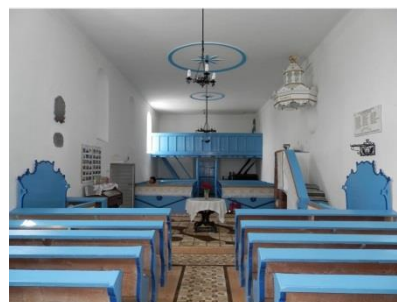
8. A komollói ref. templom, mely – nagyobb átalakításokkal – a középkor óta használatban van.

2.2.1. Fény és szín

A gyakorlott szem számára nem meglepő, hogy Székelyföldön csak ritka esetben találkozhatunk puritán vagy sejtelmes fénnel átszótt liturgikus terekkel.

Sepsiszéken középkori falképek csak igen töredékes állapotban lelhetőek fel, illetve feltárásuk még várat magára.⁴⁵ A falak nagyrészt hófehérek, ritkán láthatóak töredékes – esetenként magyar nyelvű – szövegrészletek.⁴⁶ Utóbbi példázza a reformáció anyanyelvhasználatot szorgalmazó törekvéseit. A térben a festett berendezés, illetve a karzatok forma- és színvilága a meghatározó. A bútorzat nagyrészt a kék, szürke vagy barna színeknek valamely árnyalatát viseli, a homogén színhasználat a 19-20. században vált általánossá (9.2 és 9.3. kép).

Arról, hogy készítésük idején – nagyrészt a 18. században – a jellegzetes világoskék szín mellett milyen egyéb kiképzése lehetett a berendezésnek, képet kaphatunk, ha az illyefalvi (9.1. kép / Fg. 11.) vagy a sepsimagyarósi (Fg. 24.) templom bútorzatát szemügyre vesszük. Igazán színes és gazdag világ tárul elénk, a legkedveltebb színek főként a kék és a vörös, esetenként a fekete, fehér, sárga és zöld. Ezt a trendet olykor a 19-20. században festett vagy átfestett berendezések⁴⁷ is követik. Egyes esetekben pedig a régi formakincs még nem került napvilágra⁴⁸. A kazettás térlefedések, melyek közül e vidéken kiemelkedő a szacsvai templom 1761-ben készült – ma is eredeti helyén megtekinthető – kazettás mennyezete (Fg. 27.), tovább színesítik a templomok belsőépítészeti programját, formanyelvük késő reneszánsz, kora barokk és népies elemekkel dolgozik. Ellentmondásnak tűnhet, de alakos ábrázolásokkal is találkozunk a református templomtérben.

9. 1. Az illyefalvi ref. templombelső
2. A kilyéni ref. templombelső
3. Az árkosi ref. templombelső
(saját fotók)

⁴⁵ Általán látott falképek, falra festett szövegrészletek találhatóak Gidófalva, Kálnok, Lisznyó, Sepsibesenyő, Sepsiszentgyörgy, Szacsva református templomaiban.

⁴⁶ A gidófalvi református templomban látható töredékes magyar nyelvű – vélhetően bibliai – idézet.

⁴⁷ 20. században festett berendezést találunk Sepsikőröspatak (Fg. 23.), Málnás (Fg. 18.) és Aldoboly (Fg. 1.) templomaiban.

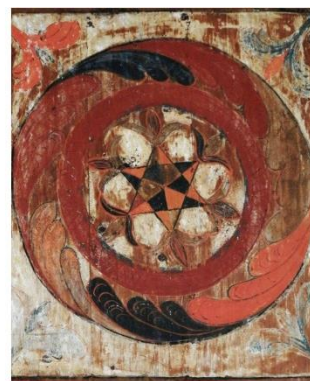
⁴⁸ Ilyen berendezés található Szotyor (Fg. 29.) és Maksa (Fg. 17.) templomaiban.

10. A szacsvai ref. templom egyik mennyezeti kazettája (1761)

11. A maksai ref. templom egyik mennyezeti kazettája, az eredeti (1766) másolata (1991)

12. A sepsimagyarósi ref. templom karzatmellvédje (1797)

A sokat idézett maksai habléányok és oroszlánok⁴⁹ mellett, a szacsvai medve vagy a magyarósi oroszlán – mely vélhetően nemesi címer része – szintén említésre méltóak. A tíz- és hatágú csillagok – mint betlehemi csillagszimbólumok – fel-felbukkanó motívumok Sepsiszéken (10-12. kép). A stukatúrák közül egyedülálló az étfalvi templom barokkos (Fg. 8.) és a bodoki templom égboltot imitáló (Fg. 22.) mennyezete. A szószékkoronák, Úr asztalok és templomi textíliák fantasztikusan gazdag világa, valamint a templomok ehhez kapcsolódó ikonográfiai programja nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy ezek milyensége is nagyban meghatározza a liturgikus tér megjelenését és mondanivalóját.⁵⁰

A reformáció után a középkori templomokon minden esetben nagyobb nyílásokat nyitottak (11. kép), leginkább a templomok déli falán. Az új épületeket viszont olykor szimmetrikus nyíláskiosztással látták el (10. kép). A déli falon elhelyezett nyílásoknak egyrészt oka lehetett, hogy az északi falon található szószéket jó megvilágításba helyezték, másrészt a templomokat jellemzően délnyugati irányban bővítették. Az ajtók és ablakok szerkezetei a 19. századig nagyrészt fából készültek, kivételesek a sepsimagyarósi templom 1797-ben készített ólomkeretes üvegablakai, melyek rámutatnak arra, hogy korábban ez a szerkezet elterjedtebb lehetett a vidéken. A 18. századi vizitációs jegyzőkönyvekben több helyen olvasható, hogy a hívek ablakot készítettek a templom részére.⁵¹

⁴⁹ A maksai kazettás mennyezet ábrázolásairól többet olvashatunk: TOMBOR 1967 52.p., TOMBOR 1968 162.p., VILHELM 1975 34.p.

⁵⁰ A témáról bővebben olvashatunk: MAROSI 1992

⁵¹ VITIZÁCIÓ (1728-1790) 2005 82.p.: „Kis Antal Pataki Tamás ökegyelme Isten házához való indulattyából csináltatott az egerpataki ecclesiában az templomra ön ivegablakokat.” Az idézethez hasonló bejegyzés több helyen olvasható.

A térformálás szempontjából az élénk színek (főként kékek, 9.2. kép), és a fehér falakról szétszóródó fény fokozzák a belső tér méreteit, szellemiségében összhangba hozzák a teret mind a vallási kívánalmakkal, mind a székely a népi építészet hagyományaival.⁵²

13. A maksi ref. templom szimmetrikus nyíláskiosztással, 1893-1900 (újítva 1986)

14. A gidófalvi ref. templom, látható a román kori és az újkori ablakkiosztás közti különbség

2.2.2. Templomi berendezés és térhasználat

(A fejezetet illusztrálják: Fg. „/A” jelű ábrái)

A protestáns hívő figyelmének központjában az Ige és a prédikáció áll, ennek fényében kell látnunk épületeink felépítésének belső logikáját.

A katolikus liturgia kellékeinek, berendezéseinek nagy része kikerül a templomtérből, mivel azok tartalma és funkciója a református teológiával összeegyeztethetetlen. A református liturgikus tér centruma a szószék és előtte, a templom piacán⁵³ elhelyezkedő Úr asztala. A szószék mellett helyezkedik el a Mózes-szék, a lelkészek ülőhelye. A hívek padjait a szószék és Úr asztala által kijelölt centrum felé fordítva helyezik el, de csak a 17-18. századtól válik általánossá a templomi ülőhelyek megjelenése. A karzat vagy karzatok mindig a templomok végeiben, keresztben kapnak helyet. Az orgona, mely általában a karzaton található, csak a 18-19. századtól tartozik a templom berendezéséhez. Az ezt megelőző századokban az

⁵² Értem ez alatt a hagyományosan világoskékre meszelt falusi lakóházakat.

⁵³ Ezzel a kifejezéssel illetik e vidéken azt a központi térrészt, mely felé a liturgikus térszervezés irányul, közepén áll az Úr asztala.

istentiszteletet énekszóval kísérték. A kántor az úgynevezett éneklőpulpituson, más szóval éneklőszéken foglalt helyet, mely a templom piacán vagy a karzaton állhatott.⁵⁴

A tér irányultságát többé nem egy kitüntetett hossz tengely, hanem egy kitüntetett központ határozza meg. Ez a gondolat szépen párhuzamban áll a kor tudományos világképével. Ez nem meglepő, hisz minden vallás teológiai felépítésében benne rejlik a korszellem, mely világra hozta. A templom megszűnik szent helynek lenni. A reformáció szakít a középkor eszkatologikus szemléletével⁵⁵. Csak a közösségben megélt hit, a vasárnapi istentisztelet kölcsönözhet egyfajta szentséget a térnek, de ez sem vonatkoztatható az épületre, illetve a benne található tárgyakra. A reformált irányzatok tehát kevesebb misztériumot vonnak a liturgikus cselekmények és az épület köré.

A középkori római katolikus templombelsővel összehasonlítva a belső terek egyszerűbbé válnak, de semmi esetre sem unalmasak, a díszítőművészet más formáit alkalmazzák csupán. A képek, színek és formák iránti igényük nem csökken a híveknek, így egyetemes kánon híján, a néphagyományokban gyökerező alkotások jönnek létre, melyek egyfajta szintézisei az aktuális korstílusnak és a népművészetnek.⁵⁶ A következőkben tekintsük meg, hogy az eddig elmondottakkal összhangban vagy éppen azok ellenében, milyen példákat vonultatnak fel templomaink.

Gondolhatnánk, hogy a 16-17. századok folyamán a katolikus liturgia kellékeit és a „tiltott” ábrázolásokat valóban eltávolították a térből, hisz ez az átalakítás legegyszerűbb eszköze. A református teológiának azonban a megszokás és a hagyomány több esetben is ellentmond. A régi fotosmartonosi református templom 1735-ös Urbariumában olvashatjuk, hogy egyebek mellett „*Insuper a templomhoz való gyóntató és egyéb substanciák megvannak sine diminutione.*”⁵⁷. Ebből arra következtethetünk, hogy különösen a vidéki gyülekezetek még a 18. században is őriztek bizonyos katolikus hagyományokat, mint például a gyónás, és a régi templomi berendezéstől teljes mértékben nem váltak meg. Az itt élő székelység gondolkodásmódja nem változott meg rögtön a reformált hitre való áttérés után. Azzal a megállapítással a szakirodalom is él, miszerint az sem ritka, hogy a református közösségek

⁵⁴ A vizitációs jegyzőkönyvek – VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 – tanulsága szerint a legtöbb vizsgált templom ekkor még rendelkezett éneklőpulpitussal. A nyári felmérés alkalmával tapasztaltam, hogy e berendezési tárgy használata mára teljesen kikopott a gyakorlatból. Az erdélyi éneklőszékekről többet olvashatunk: ŐSZ 2008

⁵⁵ SZENTKIRÁLYI 1967

⁵⁶ BENKŐ 1978, 70-72.pp. : Kós Károly rámutat az erdélyi építészet semlegességének miértjére, a magas és a népművészet szoros összefonódására, melyeket különösen Székelyföldön tapasztalt. A középkori épületmag és a barokk bővítmények szép példájaként említi a háromszéki Gelence templomát.

⁵⁷ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005, 104.p.

olykor még a katolikusoknál is tovább megőriznek meg archaikus templomi szokásokat.⁵⁸ A templomi ülésrend ennek szemléletes példája.

A falusi református templomtérré úgy érdemes tekintenünk, mint a falu kicsi mására, a fentebb említett elnevezés – a templom piaca – is erre utal. Rajta keresztül nagyon hamar átlátható a társadalmi hierarchia felépítése. Ez alól napjainkban már a városi, illetve nagyobb gyülekezetek kivételt jelentenek, ilyenek például Sepsiszentgyörgy vagy Szemerja.

Sepsiszék területén meglehetősen egységes szokásrend uralkodik, de a szék peremvidékein találkozunk pár kivételes esettel. A templomoknak legtöbb esetben egy déli és egy nyugati bejárata van. Ezek két tengelyt jelölnek a templomtérben belül, melyeknek nagyjából a metszéspontjában található a templom piaca. A szószék az északi falon, a Mózes-szék e mellett, az Úr asztala középen kap helyet. Egyéb liturgikus elem, például keresztlő medence, nem található a térben. A liturgikus cselekményekhez szükséges tárgyak minden esetben mobilak.

A legáltalánosabb rend szerint, a déli kapun – tehát a főbejáraton – belépve a szószékkal szemközt állva a szemlélő jobb keze felől található a férfiak oldala, mely legtöbb esetben a templom keleti felébe, a „szentélybe” esik. A nők a nyugati bejáraton léphetnek be a templomba, ők a templom nyugati felében, tehát balkéz felől kapnak helyet. A nők között kiemelt helyen ül – általában az első pad első székén – a lelkész felesége. Amennyiben a szószékkal szembe fordított padosorok is találhatóak a templomban, akkor azok sokszor kitüntetett személyek, idős férfiak, presbiterek, vendégek, konfirmandusok vagy házasság, keresztlő esetén az érintett családok ülőhelyei.

Gyakori eset, hogy a gyermekek megkülönböztetett helyen ülnek a templomban. Bitán a padosorok előtti kis padokon (Fg. 5.), Bikfalván a lelkészhez legközelebb eső helyen (Fg. 4.), Kálnokon a szentélyben (Fg. 12.). A sepsiszentgyörgyi vártemplomban a múlt század közepén még szokásban volt, hogy a gyermekek a karzaton foglaltak helyet.⁵⁹ Árkoson ez a szokás a mai napig gyakorlatban van. Ebben a gesztusban rokonság mutatkozik a református és a korai keresztény gyülekezetek szokásrendje között, miszerint a még nem beavatott személyeket elkülönítik a hívőktől, akik csak az önkéntes hitvallás – konfirmáció – letétele után foglalhatnak helyet a többiek között.

Az előbbieket leszámítva, a karzatokon legtöbb esetben a fiatal, nőtlen férfiak, orgonakarzat esetén a kántor és segédje foglalnak helyet. Előbbi esetben legénykarzatról beszélünk. A vidéken legáltalánosabb, centralizáló elrendezést példázza a bitai (Fg. 5.) vagy

⁵⁸ MAGYAR NÉPRAJZ VII. 1990

⁵⁹ Nagymamán elbeszélése nyomán.

15. Egy sepsiszéki református templom általános-centralizáló elrendezésre:

1. hossz tengely (a végén bejárat)
2. haránt tengely (a végében a főbejárat)
3. a templom piaca (a tengelyek metszetében)
4. szószék
5. szószékkrona (hangvető)
6. Mózes szék (lelkészek ülőhelye)
7. az Úr asztala
8. padok a centrum felé fordítva
9. orgonakarzat (vele szemben legénykarzat) – ezek elhelyezése opcionális

A példát a sepsiszentkirályi ref. templom szolgáltatta. (saját fotó)

sepsiszentkirályi (15. kép, Fg. 26.) református templom. A bitai templom érdekessége, hogy a legényeknek külön, kívülről nyíló feljárat vezet fel a karzatra, mely a nők oldala felett található. Ennek praktikus oka, hogy az istentisztelet alatt semmi se vonja el figyelmüket az igehirdetésről.

A legtöbb templomban centralizáló ülésrenddel (15. kép) találkozunk. A liturgikus tér centrumát – a templom térformájától függően – vagy a diadalíven vagy az északi fal közepének közelében elhelyezett szószék jelöli ki.

Fordított ülésrend lép életbe, abban az esetben, ha a templom „nyugati szentélyes”, ennek példája a málnási református templom (Fg. 18.). Itt keleti és déli bejáratokkal találkozunk, a férfiak a „szentélyben”, a nők a keleti oldalon kapnak helyet. A sepsibesenyői templom északi és keleti bejárataival kevésbé zavarja meg a fentebb ismertetett általános szokásrendet, itt annyi a különbség, hogy a déli bejárat szerepét az északi veszi (Fg. 21.).

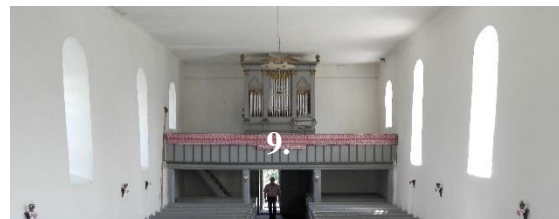
Nagyobb bonyodalmat okoznak, azok a – leginkább Észak-Sepsiben található – templomok, melyek közül több megőrizte a hossz tengelyes elrendezést (16. kép). Ennek oka lehet, hogy e vidék a szilárd római katolikus hagyományokkal rendelkező Csíkszékkel határos, de a fentebb említett Mikó-család is befolyással lehetett erre. A tengelyes elrendezésre jó példa az oltszemi (Fg. 19.) és a bodoki (Fg. 22.) református templom. Előbbi esetben a korábban ismertetett rendszer van érvényben, miszerint a szószékkal szemközt állva, jobbra a férfiak, balra a nők foglalnak helyet. A bodoki templom esetén azonban a déli bejárat által kijelölt észak-déli haránt tengely és a szentély diadalívei között kifeszülő képzeletbeli sík osztja három részre a teret. Eszerint leghátul foglalnak helyet a nők, a templomhajó elülső felében a férfiak.

16. Egy sepsiszéki református templom hossz tengelyes elrendezése:

1. hossz tengely (kiinduló pontja a bejárat, végpontjában áll a centrális liturgikus tér)
2. a templom piaca (a „szentély” helyén)
3. szószék
4. szószékkorona (hangvető)
5. Mózes-szék (lelkészek ülőhelye)
6. az Úr asztala
7. presbiterek / kiemelt családok / nemesek padjai
8. padok (hossz tengelyes elrendezésben a templom piaca felé fordulva)
9. orgonakarzat (a templom szószékkel szemközti végében található)

A példát az oltszemi ref. templom szolgáltatta. (saját fotó)

A szentélyen belüli elrendezés azonban centrális, az Úr asztala körül a liturgiához kötődő berendezési tárgyak, a lelkészek, presbiterek ülőhelyei a fal mentén körben helyezkednek el.

A bodoki templom kapcsán említésre méltó, a szentélyben található két igen díszesen faragott pad. Ezek – feltételezésem szerint – a Mikó család ülőhelyei lehetettek, kik a templomnak örökös patrónusai voltak. A főúri reprezentáció szempontjából kedvezőnek tekinthetjük a bodoki templom elrendezését, centrális térben kényelmetlenebb megoldásokat találunk erre a problémára. Utóbbit példázza a bikfalvi (Fg. 4.) vagy a szotyori (Fg. 29.) református templom.

Mindkét esetben hatalmas, 19. századi templommal találkozhatunk, melyek építéséhez nagyban hozzájárultak bizonyos (kis)nemesi, illetve köztiszteltnak örvendő családok. Bikfalván több tucat nemesi családot tartottak számon a 19. század végéig. A faluban 34 nemesi kúria található, mely egyedülálló jelenség egész Háromszéken. Szotyor esetében a Donátokat, illetve a Szabókat említhetjük meg, mint kitüntetett figyelemben részesített családokat. A szotyori templomot alaposabban megvizsgálva láthatjuk, hogy a régi vártemplomból átmentett díszes hátszékpadokat⁶⁰ a fal mentén körben helyezték el a térben (Fg. 29./K). Azok számára, akik a szószék oldalán kaptak helyet kellemetlen lehetett ez a pozíció, hisz leginkább csak kicsavart testtartásban figyelhették az istentiszteletet. Ez a fajta centrális elrendezés kedvezőtlennek tekinthető. Az axialitás sokkal alkalmasabb a társadalmi hierarchia megjelenítésére, tehát a

⁶⁰ MAGYARI-JUHÁSZ 2011 SEPSI 77.p.

reformáció ilyen szempontból az alá-fölérendelt viszonyok leképezése ellen dolgozik. A hívekről utóbbit nem mondhatjuk el.⁶¹

A tér átrendezése tehát fontos szerepet játszott a templombelső újjászületésének szempontjából, de talán a legmélyebb hierarchikus rendet is őrzi egyben.

2.2.3. Karzatok

A téralakítás szempontjából figyelmet érdemelnek a karzatok, melyről Bibó István is említést tesz. Bibó szerint egyhajós templomokban nem túl szerencsés karzatok elhelyezése, a két, illetve három hajós terekben érvényesülnek igazán ezek az építmények, mivel azokban inkább a mellékhajót cizellálják, de a központi térrészt nem zavarják.⁶² Templomaim mindegyike egyhajós épület, Bibó szellemében tehát a karzatok alkalmazása egyikben sem lenne kívánatos⁶³, ennek ellenére kivétel nélkül mindenhol találkozunk egy vagy két karzattal.

A karzatok a protestáns templomépítészet tipikus téralakító eszközei, melyek igen nagy változatosságban fordulnak elő. Az egyszerű főúri, legény- vagy orgonakarzatokon túl, sokkal összetettebb belső térszervezésre is alkalmasak a többemeletes – szentesi ref. templom –, „L” – magyarhermányi ref. templom – vagy „U”-alakú – brassói evangélikus templom –, illetve a hajót teljesen körbeölelő – charentoni hugenotta imaház⁶⁴ – karzatok. Sepsiszéken nem mutatnak ekkora változatosságot a szerkezetek és szerkesztési módok, de a közeli Erdővidéken és Háromszék keletibbi tájain találunk pár példát „L”-alakú elrendezésre. A „szegényes” formavilág vélhető oka, hogy egyhajós térben, utólagos beépítés esetén a józan ész a legegyszerűbb megoldást preferálja.

Sepsiszentgyörgy vidékét a hajó vagy szentély teljes szélességét áthidaló, haránt irányban felfekvő szerkezetek alkalmazása jellemzi. Kivételt jelent a rétyi templom karzata,

⁶¹ A vizsgált századok folyamán több székel református templom esetében gondot okoztak a fizetett vagy családokhoz/személyekhez kötött ülőhelyek, mely rendet az egyház mindenkor igyekezett felszámolni. VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 220.p.: „*Minthogy a templom Isten háza és abban levő székek Isten dicsőségére valók, és senki egy privatus ember is magának juszt nem vehet azoknak hatalommal való bírására (...) Ez okon a Szent Generalis Visitatio, hogy a székek iránt való minden veszekedés az ecclesiakban (...) tolláltassék. A templombeli székekről végezi s rendeli, hogy az ecclesia publicus sumptusból csináltasson közönséges székeket, mellyekhez senkinek privata praetensioja ne legyen...*”

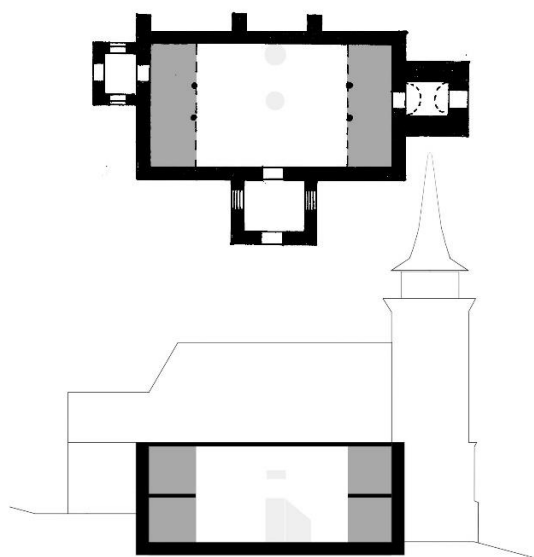
⁶² BIBÓ 1967 535.p.: „*A legfejlettebb változathoz tartozó templomoknak mindkét hosszoldalán van karzat (...) mennyezetig futó pillérek osztják három hajóvá a templomteret, s a két oldalhajót foglalják el a karzatok (...) példái közé tartozik (...) Kunhegyes református temploma...*”

⁶³ BIBÓ 1984, 4.p.: „*In einschiffigen Kirchen zeigt sich diese Anordnung jedoch als nicht sehr glücklich.*”

⁶⁴ A charentoni imaház hatásáról többet olvashatunk: KRÄHLING 2009

mely egy déli épületbővítményben kap helyet, ezzel a templomi térhasználat haránt irányú mozzanatát erősíti. Ez figyelemre méltó jelenség, mivel már a „T” alakú templomfejlődés irányába mutat.

A térformálás szempontjából – részben Bibó ellenében szólva – érzékelhető egy olyan mozzanat, mely a református liturgikus tér központosításán dolgozik. Leginkább a templomok mindkét végében elhelyezett karzatok bírnak olyan térmódosító hatással, mely által az általuk közre fogott központi tér még inkább centrálisnak hat. Úgy is gondolhatunk erre – immár Bibót hozva analógiaként – mintha a jól megszokott három hajós templomi elrendezést a téren belül 90-fokkal elfordítottuk volna, ami a figyelmet a központi, a teljes belmagasságot kitöltő térközre irányítja, annak arányait összenyomja (17. kép). A karzatok, különösen, ha megfogalmazásuk az egerpatakihoz hasonlóan tömör, sűrű (Fg. 7./K), vagy a zoltánival rokonítható, relief-szerű (Fg. 32./N), akkor egyféle térfalat képezve vizuálisan közelebb hozzák a belső tér haránt irányú térfalait.⁶⁵ A szentélyforma eltüntetésére is áldásos hatással van a haránt oldalon elhelyezett karzat.

17. A sepsimagyarósi ref. templom alaprajza és sematikus metszete. Jól érzékelhető, hogy miként tekinthetünk – analóg módon – három hajós térként a két haránt irányú karzattal rendelkező templomokra, valamint arányaiban is tetten érhető a karzatok centralizáló szerepe.

A karzatok térmódosító szerepének szép példája a sepsimagyarósi református templom, melyben a központi térrész a karzatoknak köszönhetően szinte négyzetnek tetszik, tehát a központos térrendezést és térhasználatot segít még inkább kifejezésre juttatni. A tér háromirányú megközelíthetősége és épületbővítményei még inkább ráerősítenek erre a hatásra, mely ismét rokonságot mutat a „T” alakú térhasználattal. (17. kép)

E fentebbi elméletek ellenére persze érezhető, hogy teljesen funkcionális építményekkel állunk szemben. A gyülekezet bővülése, az orgonák megjelenése megkívánta karzatok építését téryerés céljából.

⁶⁵ Hasonló gondolatokkal találkozunk Pogány Frigyes írásában, aki arról elmélkedik, hogy a középkori bazilikában, milyen oszlopsűrűség mellett érzékelhető a mellékhajó már külön térrésznek. Úgy gondolja, hogy ez matematikai úton nem megragadható, hanem az érzékelést a látás élettani és az észlelés lélektani folyamatai határozzák meg. Forrás: POGÁNY 1955

A karzatokra is igaz, hogy az építés korában használatos építőanyagból készültek. Jellemzőek a nyugati oldalon található, keresztboltozattal, hármastagolással épített falazott karzatok (Fg. 25./N, Fg. 22./N), melyek talán egykor a főúri reprezentáció szolgálatára épültek. Ez tőlünk nyugatabbra megszokott jelenség volt. Találkozunk öntött vas (Fg. 25./K) vagy poroszsüveg (Fg. 5./N, Fg. 21./N) boltozatos karzatokkal is, melyek a 19. század termékei. Ritka esetben vasbeton alkalmazása is előfordul, mint a karzat építőanyaga (Fg. 28./K). A vidék hagyományait tekintve a leggyakrabban faszerkezetű karzatokkal találkozhatunk. A tisztán fából épült szerkezet jellemzője az egyszerű, jól átlátható, architektonikus felépítés (pl.: Fg. 12./K).

A karzatok korának meghatározása nem igazán okozott gondot, mivel felfestett évszámok, illetve jegyzett, többször korban nem oly távoli dátumok rendelhetőek hozzájuk. Inkább úgy fogalmaznék, hogy a használt szerkezetek igazolják a dátumokat. Erre egy érdekes példa az illyefalvi vártemplom nyugati karzata (Fg. 11./N).

A barokk korban jellemző megoldás, hogy a fa szerkezetű karzatot a falba beépített gerendára ültették, hasonlóan a kastélyépítészetben – például a gödöllői Grassalkovich kastélyban is – alkalmazott falba épített fa koszorúgerendákhoz. Az illyefalvi templomban egy 2010-es szerencsétlen tüzeset folytán derült fény a falba épített gerenda létére, melyet a mellette elvezetett kályhacső okozott. A baleset következtében két eredeti festett fatábla és a gerenda is sérült. Ez jó példa arra, hogy az építés dátum ismeretében, ebben az esetben a karzatra festett évszám 1786, a korban elterjedt szerkezetek alkalmazására számítanunk kell.

2.2.4. Épületbővítmények

Bár vizsgálódásaimat a liturgikus térre koncentrálni szoktam, az épületbővítményekkel kapcsolatban célszerű távolabbról indulnunk.

A belső térben, nagyrészt a funkcionális elrendezés által generált haránttengelynek előbb utóbb az épület homlokzatán is hangsúlyosabb építészeti keretet kellett kapnia, hisz a reformáció után a legtöbb esetben ez lett a templom főbejárata. A 19. század végi épületek esetében (Fg. 17., Fg. 26.) a középkori historizálás szellemében ezek csupán nyílászervek. Általánosságban véve viszont egész Székelyföldön megfigyelhetjük, hogy milyen változatosságot mutat a déli portikusok kiképzése. Leginkább ezeken az építészeti elemeken érhetjük tetten valamely stílus megnyilatkozásait. (18-20. kép)

18. A sepsibodoki ref. templom déli bejárata – népi barokk

19. A gidófalvi ref. templom déli bejárata – keleties

20. A málnási ref. déli bejárata – klasszicizáló

A déli előtereken túl gyakoriak a külső épületbővítésekben elhelyezett karzatfeljárók (Fig. 1., Fig. 22., Fig. 24.) vagy a bővítések ravatalozóként való hasznosítása (Fig. 21., Fig. 24.). Az épületbővítések minden esetben falazott technikával készültek, térlefedésük boltozott vagy sík famennyezettel történt, az oromfal falazott vagy vakolt-festett fapallókból került kialakításra. Tetőszerkezeteikben gyakran tetten érhető a korabeli népi építészet hatása (1. kép).

A reformáció szempontjából a déli bővítések a legfontosabbak számunkra, mivel a portikusok egyes esetekben hangsúlyosabb tömegelemekké fejlődtek. A 19-20. században harangtornyokká épültek át (21. kép), mely nagyrészt a fából épült haranglábak elbontását is jelentette. Egyes esetekben több szintessé, terebélyesebbé alakulva, a liturgikus teret kiegészítő

21. A szemerjai ref. templom déli homlokzata az egykori déli portikusszal és haranglábbal (1874), és egy kép a ma látható épületről (2015).

szerepkörbe léptek.⁶⁶ Sepsiszéken utóbbi fejlődési irányt a korábban említett rétyi református templom példázza (22. kép).

Rétyen a templom haránt irányú kiegészítéseként az egyszintes déli épületbővítőben megjelentek a liturgikus tér folytatását jelző padsorok, melyek az emeleten kis karzattal ellátva a tér „T” irányú használatát tették lehetővé. Feltehetően ez egy spontán, a centrális liturgia által generált építészeti megoldás, de a dolog érdekessége, hogy vélhetően ettől függetlenül, a nyugati protestáns templomépítészet ugyanerre a megoldásra jutott. Leonhard Christoph Sturm a 18. század elején érdekes kísérleteket tesz a haránt irányú térhasználat bevezetésére a protestáns templomépítészetbe.⁶⁷ Ötleteit leginkább német és holland templomok gyakorlati megoldásaiból meríthette.⁶⁸ A „T” alaprajz legfontosabb hazai példájaként a debreceni református nagytemplomot kell megemlítenünk.⁶⁹

Nagyon fontos gondolatnak tartom, hogy a népi és a műépítészet ugyanarra az eredményre jutott egy ideális protestáns templomforma meghatározásával kapcsolatban. A falusi templomok organikus fejlődésük során öltötték magukra a protestáns liturgia térigényének megfelelő formát, mely azt is bizonyítja, hogy a liturgikus teret maga a liturgia formálja. Mivel a reformált vallási irányzatok igen fiatalnak tekinthetők, azt hiszem nagyon

22. A rétyi ref. templom, melynek tömegformálásában és belső tereiben is tetten érhető a haránt irány használat, illetve annak hangsúlyozása. A déli épületbővítő karzatán található ülőhelyek is ennek bizonyítékai. (saját fotó)

⁶⁶ Ez a jelenség tőlünk nyugatabbra sem ismeretlen. Grossenhain egykori gótikus, ma evangélikus temploma egy monumentális példája az efféle átalakulásnak. (kép a templomról: http://www.kirchbau.de/bildorig/g/grossenhain_marien_grundriss1089x1836.gif; utolsó megtekintés: 2015.10.24.)

⁶⁷ STURM 1712 és STURM 1718

⁶⁸ Sturm úgy nyilatkozik, hogy kevés példaértékű templomot látott utazásai során, de Regensburg és Amsterdam lutheránus templomait pozitív kivételekként említi. Forrás: STURM 1718 3.p.

⁶⁹ Nem tudható, hogy a debreceni ref. nagytemplom építése hatással lehetett-e Székelyföld protestáns templomépítészetére, a „T”-irányú templomhasználat megjelenésére. Ennek bizonyítása vagy cáfolata a jövő feladatai közé tartozik.

fontos számukra, hogy a liturgikus terek efféle spontán fejlődési irányai iránt kellő érzékenységet és fogékonyságot mutassanak, mert ezek tanulságaiból szűrhető le, hogy miként állhat össze, egy a liturgiát valóban jól szolgáló protestáns templom.⁷⁰ Sturm elméleti munkássága és a debreceni református templom – mint a gyakorlatban megvalósult példa – ebből a szempontból igen figyelemre méltóak.

Az imént felvázolt jelenség egyébként Sepsiszéken nem egyedülálló, sőt háromszéki református templomoknál több esetben megfigyelhető a „T” irányú templomhasználat. A rétyinél sokkal karakteresebb példái ennek a dálnoki református templom, melynek déli harangtornya aljában két szinten elhelyezve találunk padsorokat, valamint a köpeci református templom (23. kép), melyben a templomhajóval megegyező magasságú déli épületbővítmény jelöli ki a használat haránt irányú tengelyét. A déli bővítmények érdekessége továbbá, hogy oly erősnek bizonyult jelenlétük Háromszéken, hogy még a római katolikus templomokon is gyakran látunk hangsúlyos haránt irányú, a templom déli oldalán elhelyezett portikuszokat. Erre, vizsgált területünkön belül, példát a szentiváni római katolikus templom szolgáltat (24. kép). Belsőépítészeti megjelenése is inkább rokonítható a református puritanizmussal. E vidéken tehát a református templomépítészet fél évezred alatt képes volt visszahatni arra a templomépítészeti vonalra, melyből ered. Emiatt is keletkezhet olykor zavar erdélyi, illetve székelyföldi templomok elemzése során, hisz gyakran felekezetektől függetlenül, egyöntetű építészeti arculattal rendelkeznek a templomok. A kis felekezetek nem igyekeztek minden áron

23. A köpeci ref. templom, mely a „T”-irányú használat egy karakteres példája. Tömegformája a rétyi templomhoz hasonló, a liturgikus térben viszont még markánsabb a haránt irányú használat. A templom a közeli Erdővidéken található.

⁷⁰ Dr. Ravasz László (1882-1975) egykori dunamelléki református püspök is hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Szerinte a kis falusi mesterek által épített templomokban fellelhető szabályszerűségek „felhasználásával lehetne kifejleszteni a helyes és tiszta magyar református templomtípust.”, KOVÁTS 1942 4.p.

24. A szentivánlaborfalvi Keresztelő Szent János rom. kat. templom felvételeit figyelve jól látható a templombelső puritán kiképzése és a déli bejárat előtt található hangsúlyos épületbővítmény. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy az eltérő felekezetek kölcsönösen hatottak egymás templomépítészeti szokásaira.

másságukat kifejezésre juttatni egy-egy stílus vagy forma alkalmazásával, praktikus szempontokat szem előtt tartva a területen alkalmazott építészeti megoldásokat egymástól gond nélkül kölcsönözték.

2.2.5. Arány és forma

(A fejezetet szemlélteti: TENDENCIÁK és ARÁNYOK)

Látványos, de természetesen igen lassú átalakulás tapasztalható a liturgikus térformák, terek arányszámainak vizsgálatakor. Ennek szemléltetéséhez érdemes a vizsgált teljes időintervallum történéseit időrendi sorrendben végigkövetnünk.

A 16-17. században a református gyülekezetek nagyrészt még valamely középkori katolikus templomban kaptak helyet. Vizsgált épületeink közül ezt a(z) – alaprajzukat tekintve is jól láthatóan – gótikus állapotot őrzik a gidófalvi (Fg. 10.), lisznyói (Fg. 16.), sepsiszentgyörgyi (Fg.25.) és sepsibodoki (Fg. 22.) templomok. Az épületek egyhajósak, nyújtott, a hajónál 1-2m-re keskenyebb keleti szentéllyel rendelkeznek. A szentélyek térlefedése változatos, ma stukatúr, kazettás, későbbi fiókos-hevederes donga- vagy hagyományos hálóboltozat. Utóbbi kerámiabordás boltozat, mely a sepsiszentgyörgyi vártemplom szentélyében látható, korábban sokkal elterjedtebb lehetett a vidéken. Erre utalnak a sepsibesenyői templom 19. század végén elbontott gótikus szentélyének megmentett kerámia

bordái – melyek maradványai a besenyei ref. templom előterében, illetve az SZNM kőtárában megtekinthetőek –, vagy a 15. századi bikfalvi harangtorony alsó szintjének terheit viselő kerámiabordái.⁷¹

Ha a középkori templomok térarányait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy alaprajzi értelemben a hajók hosszának a szélességükhöz viszonyított aránya ~3,1-3,25 környékén mozog, keresztmetszetüket tekintve a magasságuk szélességükhöz viszonyított aránya ~0,7-0,9.⁷² Arányaik is igazolják, hogy gótikus épületekkel állunk szemben.

Román kori épületekkel teljes valójukban Sepsiszéken nem találkozhatunk, vélhetően a 1241-42-es tatárjárás és a 14-16. századi gótikus átépítések áldozatai lettek ezek a kis falusi templomok. A rétyi templom 13. századból ránk maradt szentélye⁷³ adhat képet arról a korról, amikor még ezek a kisméretű félköríves – olykor egyenes – záródású templomok uralták a vidéket.⁷⁴

A gótikus templomok pusztulása a századok folyamán fokozatosan következett be. A 16-18. századi török-tatár és az 1612-13-as szász és rác betörések gótikus templomok pusztulását okozták. Az ország 1699-es újraegyesítése és a Rákóczi-szabadságharc alatt szintén több templomot felégették.⁷⁵ Azok a középkori templomok, melyek átvészelték ezeket a vészterhes időket, eredeti formájukat a 19. századi átépítések nagyrészt felismerhetetlenné tették.⁷⁶ A fokozatosan pusztuló gótikus templomok helyébe léptek az elkövetkezendő korok új református templomai.

A következő csoportba sorolnám az átmeneti korszak építményeit, ezek a reformáció előtt nem sokkal, de legkésőbb a 18. század első negyedéig épültek vagy épülhettek át ma ismert formájukra. Nagyrészt arra a korra tehetőek, mikor a lakosság áttért valamely protestáns vallási irányzatra. Ide soroltam a szacsvai (Fg. 27.), kálnoki (Fg. 12.), kilyéni (Fg. 13.), árkosai (Fg. 3.) és aldobolyi (Fg.1.) református templomokat, melyek közül az utolsó három már biztosan

⁷¹ A témáról bővebben olvashatunk: SZŐKE 2009

⁷² A középkori gótikus templomoknál az eredeti keresztmetszeti arányok természetesen jóval 1,0 fölött lehetnek. A közölt adatok nem az eredeti, feltehetően boltozott tér arányait tükrözik. Ezek a nyári felmérés eredményei.

⁷³ Rétyi román kori szentélyét említik: ENTZ 1943, KEŐPECSI 1929

⁷⁴ A gidófalvi (Fg. 10.) és a kálnoki (Fg. 12.) ref. templomok esetében – régészeti feltárás által – is igazolt, hogy azok félköríves záródású szentéllyel rendelkeztek egykor. A szentélyek alapfalai közvetlenül a padló szint alatt találhatóak.

⁷⁵ Az uzoni (Fg. 30.) és a maksai (Fg. 17.) – akkor még gótikus – vártemplomokat 1704-ben a labanc betörések során felégették.

⁷⁶ A sepsibesenyeői református templomot 1887-ben átépítették, mely során a gótikus szentélyt elbontották, a templomot egyenes záródást kapott. Huszka József rajzairól ismerjük a templom átépítés előtti állapotát. Jellemző volt a korra, hogy a besenyeihez hasonló középkori falusi templomokat téglalap alaprajzú teremtemplomokká alakították, másik példája lehet ennek a zaláni református templom. (Fg. 21.)

eredetileg is a református gyülekezetek számára épült. Ez utóbbi három templom esetét érdemes tehát vizsgálnunk, mint a fejlődés lehetséges következő állomásait.

Ha a templomokat arányaikban vizsgáljuk, akkor nem tapasztalunk változást. A hosszúság/szélesség ~3-3,5, a templomok keresztmetszeti arányai pedig ~0,75-0,85 közé esnek. A változás nem az arányokban, hanem az alaprajzi formálásban érzékelhető. Az átmeneti korszak templomai szintén keleteltek, megjelenik külső megformálásukban a sokszögzáródású szentélyforma, de már nem találkozunk diadalívvel szűkülő, a hajótól magasságában vagy térszínen is elkülönülő szentéllyel, csak egy jelzésszerű, jelképes keleti lezárással. Vélhetően a keleti sokszögzáródás és a gótikus térarányok testesítették meg a hívők számára a tökéletes templom ideáját, ellenben ezekben a templomokban a belső tér elrendezése már a szószék köré szervezett, centralizáló, a gótikus templomokban olykor tapasztalható tengelyes vagy a szentély irányába sodró hangsúlyosabb térrendezéssel nem találkozunk. Nagyon bizonytalan és kevés forrás áll rendelkezésünkre erről a korszakról, mely pont a legfontosabb lenne a reformáció hatására átalakuló középkori templomforma megértésével kapcsolatban.

A 18. század folyamán intenzív templomépítési kedv nem tapasztalható. A ránk maradt vizitációs jegyzőkönyvek leginkább javítási munkálatokról számolnak be, melyekre tűzesetek és földrengések következtében volt szükség, illetve nagylelkű adományozókról emlékeznek meg, kik leginkább valamilyen templomi berendezési tárgyat vagy a templomtorony építéséhez szükséges pénzüsszeget ajánlottak fel az eklézsia számára.⁷⁷ Feltételezhetjük, hogy az ország egyesítésének köszönhető, hogy új templomokat nem igen építettek a korban. Ekkor már nem az Erdélyi Fejedelemség toleráns hozzáállása, hanem a Habsburg Birodalom által hozott szabályok határozták meg Székelyföld protestáns templomépítését.⁷⁸

Az 1781-es türelmi rendelet, akárcsak országszerte, itt is új lendületet adott az építkezéseknek. A korszakhoz köthetőek Illyefalva (Fg. 11.), Zoltán (Fg. 32.), Angyalos (Fg. 2.) és Kökös (Fg. 15.) református templomai, melyeknek, a korábbiaktól eltérően, már pontos építési dátumai ismertek. A tárgyalta templomok 1782-1803 között épültek, mind az évszámokat, mint az épületek formáit tekintve a türelmi rendelet hatása kimutatható rajtuk. A korban az illyefalvi templom, méreteinél és az akkor még mezővárosi rangot viselő település státuszánál fogva, mértékadó lehetett.

⁷⁷ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 62.p.: „Az éneklőpulpitust magok költségekkel csinálták és adornálták Koré József és Fodor Ferenc uraimék.”, VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 233.p.: „A néhai senior nobilis Szabó István ökegyelme özvegye is conferált a zalányi toronynak építésére...” Két példa a fentebb említettekre.

⁷⁸ A témát kifejti: MÁLYUSZ 1939

A templomok eddig jól megszokott hosszúság/szélesség arányait vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a feszített gótikus térarányok némiképp kiegyenlítődtek, számszerűsítve ~2,0-2,5 közé esnek. A templomok keresztmetszeti arányai ~0,6-0,7 között mozognak, tehát nyomottabb belmagasságú terekkel állunk szemben. Az arányok szempontjából érezhető a változás, de a formai téren látható, hogy ismét szentélyes templomokkal találkozunk. Kisebb templomok esetén ez lehet az illyefalvi templom hatása, de lehetséges, hogy a rekatolizációs törekvések egyik sikerének tudható be a jelenséget.

Az illyefalvi templomról tudjuk, hogy építőmester vezetésével pallérterv alapján épült 1782-85 között. Arról, hogy a terv honnan származott, ki készíthette, illetve ki volt az a bizonyos építőmester, a szakirodalom nem nyilatkozik. Véleményem szerint római katolikus befolyás érezhető az elkészült épületen, de mindenképpen helyi színezetet kapott az eredeti elképzelés. A templom nyugati oldalán látható a tető parasztházakhoz hasonló, oromfalas, csonkakontyos kialakítása.⁷⁹

A türelmi rendelet típusú református templomok tehát ismét szentélyt kaptak, mely a belső tér elrendezésében zavart keltett. Ahogy a korábbi gótikus templomokban is megfigyelhető, a szószék itt is gyakran a diadalívre került (pl.: Fg. 32./K), illetve az oltár helyére, középtengelybe (pl.: Fg. 15./K). A templomok szentélye ráadásul nagyrészt boltozott, így – bár térileg változatosabbak, mint síkmennyezetes társaik – a katolikus templomformával és térszervezéssel még inkább rokoníthatóak.

A következő, 1808-1863 közé eső időszak templomai ismét szakítanak a szentélyes elrendezéssel és a korszak végére egészen centralizáló térformává alakulnak. Ide sorolom Bita (Fg. 5.), Szotyor (Fg. 29.), Fotosmartonos (Fg. 9.), Málnás (Fg. 18.), Szemerja (Fg. 28.) és Bikfalva (Fg. 4.) református templomait. Oltszem (Fg. 19.) és Uzon (Fg. 30.) templomai, bár ebben az időben és ehhez az irányvonalhoz tartoznak, elnyújtott formájukat tekintve kilógnak a sorból. Mindkét templom esetében tudható, hogy a mai épület egy gótikus templom alapjaira, vagy annak felhasználásával épült, Oltszem esetében a csíki katolikus, illetve főúri befolyás tovább színesíti a képet. Ezeknek a tényezőknek tudhatjuk be a templomok ekkor már szokatlanul nyújtott alakját. A jellegzetes hat templom elemzésén át vázolnám fel a korszakot.

A templomok – megszokott rendszerben értelmezett – alaprajzi arányai ~ 1,9-2,25 közé esnek, a keresztmetszeti térarányok ~0,5-0,7 körül mozognak. A templomtér egyre inkább funkcionálissá válik. A korszak elején megfigyelhetjük, hogy az első három épület, az átmeneti korszak templomaihoz hasonlóan, csak a szentély sokszögzáródását tartja meg, alaprajzi

⁷⁹ Illyefalván és a közeli Aldobolyban lettem figyelmes a régi parasztházak efféle tetőformájára.

arányaik átmenetet képeznek a türelmi rendelet idején és e korszak végén született épületek között. Az 1853-63 között született három – s különösen a bikfalvi – templom alaprajzára tekintve látható, hogy a gótikus arányoktól már milyen messze járunk. Az a hagyomány, miszerint a templomnak formailag is hangsúlyos sokszögzáródással kell bírnia, makacsul tartja magát. Bikfalva esetében a keleti szentély-imitáció lezárása belül félkör, kívül a jól ismert sokszög.

Málnás és Szemerja liturgikus tereiben megjelenik a falfelületek belső tagolása. Fejezettel rendelkező kettős pilaszterek (Fg. 18./DN, Fg. 18./ÉK) vagy négyesével csoportosított pilaszterek és féloszlopok (Fg. 28./K) osztják fel egyenletes ritmusban a teret. Úgy viselkednek e két templom, mintha boltozat fedné, emiatt lenne szükségük a falpillérek jótékony támogatására. Ez azonban csak megtévesztés. A szemerjai templom kazettás mennyezettel fedett, mely koránál (1992) és méreteinél fogva (~13m fesztáv) fogva függesztett módon került kialakításra. A tetőszerkezetben megfigyelhető a közepén végigfutó, tartógerenda, melyről tőcsavarok segítségével van befüggesztve a mennyezet. A korábbi kazettás álmennyezetek még kontakt módon csatlakoztak a szaruállások alsó kötőgerendáihoz, azok pontos ritmusát követve. Erre jó példa a szacsvai református templom 1761-ben készített mennyezete.⁸⁰ Ez is mutatja, hogy a 19. század egyetemes építészeti jelenségei, mint a mérnöki jellegű szerkezetek megjelenése, illetve az egymástól függetlenített megjelenés és szerkezeti megoldás, ezen az elzárt vidéken is némiképp jelentkezett.

A málnási templom igen rafinált módon igyekszik megtéveszteni a szemlélőt. Boltozatot imitál, de egy-egy boltszakasz közepének nincs emelkedése. Nem húzott boltozattal állunk szemben. Bár a padolt tetőtér láttatni nem engedte, feltételezhető, hogy faboltozattal⁸¹ van a tér fedve. Ismét egy a korszakban közkedvelt szerkezet alkalmazásának lehetünk tanúi, mely vélhetően anyagi megfontolások, a rendelkezésre álló építőanyag és szaktudásnak köszönhetően épült fából.

A századfordulóhoz közeledve, két templomot szeretnék bemutatni, melyek historizáló szellemben épültek. Az 1879-1900 között épült maksai és sepsiszentkirályi templomokkal jellemezném a korszakot. Az épített templomok csekély számából látható, hogy a századfordulóra Sepsiszéken véget ért a nagy templomépítések kora. E két templom arányai alaprajzi értelemben ~2,17-2,26 között mozognak, keresztmetszeti arányaik ~0,66-0,8 közé esnek. Egyfajta stagnálásnak lehetünk szemtanúi.

⁸⁰ A szerkezeti felépítés és a dátum megállapítása helyszíni megfigyelés alkalmával történt.

⁸¹ A témáról többet olvashatunk: KRÄHLING-LACZKOVICS 2006

Az épületek formavilágát tekintve, a maksai templom az előző korszak épületeivel rokonítható, historizáló volta inkább díszítményeiben mutatkozik meg. Belül látható a tér pilaszterekkel megvalósított ritmikus tagolás, de ebben az esetben nem imitált tartópilléreket láthatunk. A pilaszterek és a külső támpillérek a templom hajdani boltozatára utalnak, mely a huszadik századi földrengések következtében oly mértékben sérült, hogy az 1986-os földrengés után – a templom nyugati karzatával együtt – beszakadt, pótlására az egykori gótikus templom kazettás mennyezetéhez hasonló álmennyezetet készítettek, a korban kedvelt függesztett módon.⁸² A maksai templom az egyetlen, melyhez tudjuk kötni a tervező nevét, a brassói Sompek József építészmérnök tervei alapján készült, kivitelezője Bogdán Flórián volt.⁸³

A szentkirályi református templom külsőre beillenek római katolikus templomnak is. Hangsúlyos nyugati homlokzati tornya, támpillérei és a déli portikusz hiánya kelti ezt a hatást. A belső és külső megformálásban ismét megjelenik a szentély, mely Sepsiszéken egyedülálló módon északra tájolt. Ennek oka, vélhetően, hogy e késői épület a falu főutcája mentén a szalagtelkes beépítések között kapott helyet, ehhez igazodva tájolták az épületet is. Ebben a gesztusban tetten érhető a templom további profanizálódása.

Hogy a késői templomok miért nyúlhattak vissza a középkori templomépítészet hagyományaihoz, oka lehet egyrészt a korra jellemző historizálás. Másrészt az erdélyi magyar református egyház északnyugat-európai – angol, német, svájci és holland – kapcsolatai is hatással lehettek e vidék templomépítészetére. Ekkor – a leginkább német, angol nyelvterületekről beáramló – erős stilisztikai befolyás és a német protestáns templomépítészet új irányelvei, a gótikus stílust és formát részesítették előnyben. John Ruskin és Auguste Charles Pugin elvei, illetve a schinkel-i neogótika hatása a protestáns templomépítészetben az eisenachi regulatív-ban rögzült programmá, amelynek meghatározó szerepe volt Közép-Európa protestáns templomépítészetére – így a magyar területekre is – a 19. század második felében.⁸⁴

Az utolsó templomtípus, melyet a kronológiából kiragadva tárgyalok, a téglalap alaprajzú templom. Az oblongum típusú épületek alaprajzi arányai ~1,77-2,51 között mozognak, keresztmetszeti arányaik ~0,6-0,9 közé esnek. Ezek az értékek láthatóan igen tág határokat feszegetnek, a skála a gótikus arányoktól az egészen centralizáló formákig terjed. Az

⁸² A templom földrengés utáni állapotáról készült fényképeket Györgyi Zsolt lelkész úr bocsátotta rendelkezésemre. Ezeken látható a templom nyugati karzata, melyet a földrengés után elbontottak. A fotók és a helyszíni beszélgetések alkalmával derült fény arra is, hogy a templom elrendezése korábban nem hossz tengelyes volt, hanem – a vidéken legtöbb templomához hasonlóan – haránt irányú, centralizáló. A szószerk a templom északi falának közepén helyezkedett el, a központi teret két harántoldalon elhelyezett karzat vette közre.

⁸³ A templomra vonatkozó adatok forrása: MAGYARI-JUHÁSZ: KÉZDI-ORBAI 2011 67.p.

⁸⁴ 1861-es eisenachi regulatív mellett, az 1891-es wiesbadeni program is említésre méltó. A témával kapcsolatos: Helmut Schütz: *Unter Wasserspeiern* (1912) In.: GECK 2013 60-67.pp.

1,77-es keresztmetszeti arány, mellyel a zaláni református templomban találkozhatunk, külön figyelmet érdemel, hisz ez a két oldalon haránt irányban karzatokkal kerített templomtér már nem csak berendezése, hanem formája miatt is centrálisnak hat, arányaival közelíti a négyzetet.

A továbbiakban szeretném megkülönböztetni az eredetileg is ebben az elemi formában megfogalmazott épületeket, és a későbbi átépítések során újraformált templomokat. Az eredetileg is téglalap alaprajzú templomok építési ideje 1746-1820 közé tehető, de leginkább a türelmi rendelet utáni épületekkel találkozunk. Ezek közé tartoznak Sepsimagyarós (Fg. 24.), Étfalva (Fg. 8.), Eresztevény (Fg. 7.) és Sepsikőröspatak (Fg. 23.) református templomai. Figyelemre méltó, hogy az e vidéken olyannyira bevett sokszögzáródású térformával – a szentély hagyományával – szakítva, e kis templomok képesek voltak levetkőzni a katolikus térforma eme jellegzetességét, mely a liturgikus térhasználattal nem volt összhangban.

Különösnek tartom, hogy a sepsimagyarósi református templom – a téglalap alaprajzú épületek közül a legkorábban, 1746-52⁸⁵ között – a korszak protestantizmus ellenes politikája ellenére felépülhetett, és ezen felül még igazán funkcionális alaprajzzal is bír. Talán elszigeteltsége, és az Erdélyben – az ország egyéb részeitől eltérően – kevésbé hatékony templomépítésre vonatkozó korlátozó intézkedések miatt történhetett meg, hogy Magyaros lakói Szacsvától elszakadva⁸⁶ ilyen viharos korban templomot építhettek.

Az oblongum formára átépített templomok közé tartozik a zaláni (Fg. 31.), komollói (Fg. 14.) és sepsibesenyői (Fg. 21.) református templom, melyek átalakítása 1821-1887 között történt, az eredeti épületmag minden esetben 13. század végére, 14. század elejére datálható. A forma megválasztásánál időben és térben mintát szolgáltatott az építők számára az ekkor már álló, fentebb tárgyalt négy korai téglalap alaprajzú templom. A templomok jellemző bővítése kelet, illetve délkeleti irányba, tehát a középkori szentély elbontásával történt. Annak oka, hogy miért nem a sokszögzáródású szentélyformát választották az átépítéskor, az előképeken túl talán szintén anyagi megfontolásokra, vagy nyugati hatásokra vezethető vissza.

Akár korai, akár késői téglalap alaprajzú templomokról beszélünk közös jellemzőjük a belső térforma végtelen egyszerűsége, melyet az alaprajzi kimértségen túl a síkmennyezetes lezárás is fokoz. Ebben a korban már kizárólag stukatúr mennyezetekkel találkozunk, melyek alapját a megszokott nádszövet vagy lapos kerámia cserép és lécezés adja.

Az egerpataki és a rétyi templomot kihagytam a vizsgált templomok sorából. Ennek oka eltérő. Réty alaprajza és felépítése igen különleges (Fg. 20.). Mivel a karzatok elemzésekor már

⁸⁵ VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 185-189.pp.

⁸⁶ A sepsimagyarósi ref. gyülekezet, saját templomuk építése előtt, Szacsva filiája volt. forrás: VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 8.p.

ejtettem szót a templom legfőbb erényéről, azért egyéb formai és aránybeli elemzésbe nem szeretnék bonyolódni vele kapcsolatban. A rétyi és a további háromszéki „T”-alaprajzú templomoknak a téralakítás és a liturgia összefüggéseiben betöltött szerepüket tartom kiemelkedőnek és további kutatásra érdemesnek.

Egerpatak (Fg. 6.) esetében nem áll rendelkezésünkre pontos dátum a templom építésével kapcsolatban. Annyit tudunk, hogy korábban Szacsva filiája volt. Itt jön azonban számításba az épületek szerkezeti vizsgálata. Mivel a fedélszék fő és mellékállásokra tagolt és a főállások merev keretként vannak kialakítva – mely a barokk kortól válik megszokott gyakorlattá –, így a tetőszerkezet kora a 18. század első felére tehető, tehát a hajó ezzel megegyező vagy korábbi korban épülhetett. Megtévesztőek voltak számomra az alkalmazott fákapsolatok, illetve a fő és mellékállások szinte azonos szerkezeti megjelenése, melyen még érezhető, hogy a mesteremberek kezében benne volt a középkori típusú, szarusoros fedélszék készítésének tudománya.⁸⁷

A fedélszék kora alapján meghatározott, feltehetően 18. század első felére datálható egerpataki templom, építési idejét alátámasztani látszik, hogy az a Szacsvától 1746-ban levált magyarosi eklézsiával feltehetően egyidős. Az egerpataki templomot az átmeneti korszak egy késői megnyilatkozásának tartom.

Az említett 32 épületen túl érdemes említést tennünk azokról a templomépítészeti kultúrához szorosan hozzátartozó épületekről, melyek mára a múlt homályába veszttek. A fejlődés fontos állomásai lehettek azok a fából készült templomok és imaházak, melyek a ma látható kökösi, bitai, fotosmartonosi vagy szentkirályi templomok elődei voltak. Formavilágukhoz – a liturgiához való megfelelésen túl – hozzátartozhattak a faépítészet szigorú szerkesztési szabályai és a Székelyföldre jellemző magas minőségű famegmunkálás hagyományai. Nem maradt fenn semmilyen adat e templomok formájáról, arányairól, utolsó képviselőik a 18-19. század fordulóján pusztultak el. A fatemplomok fénykora a 17-18. századra tehető, az átmeneti korszak meghatározó épületei lehettek.⁸⁸

E vidék egyszerűsége és célszerűsége való törekvéseit észlelve feltételezem, hogy nagy fesztávú, egyhajós faépítmények előképei azok a gazdasági épületek – leginkább csűrök – lehettek, melyek készítéséhez a mai napig jól értenek a székelyek.⁸⁹ Valószínűbbnek tartom,

⁸⁷ A fedélszék kormeghatározásában Laczkovics János volt segítségemre.

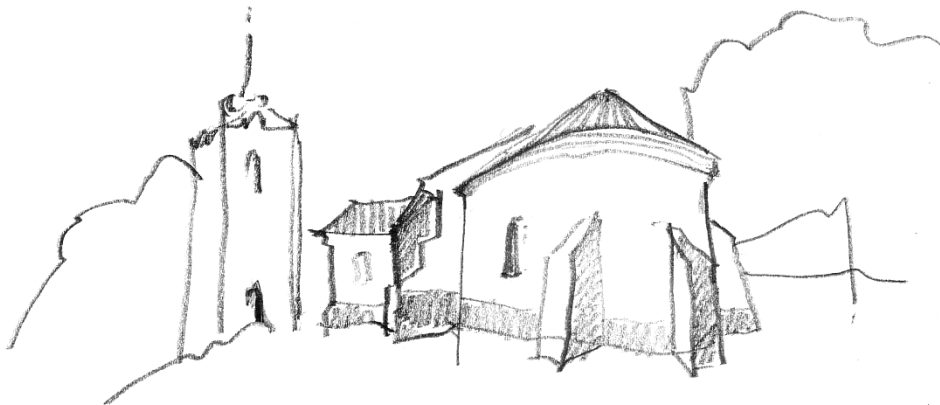
⁸⁸ Az erdélyi faépítészet emlékeiről Balogh Ilona írásaiban olvashatunk, ki vidékünkéről a kálnoki haranglábakat említi. Felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy a székely faépítmények mutatják a legtöbb függetlenséget a történeti stílusoktól és a leginkább ragaszkodnak a hagyományos, elemi formákhoz. Forrás: BALOGH 1935

⁸⁹ Vámos és Bibó szerint a fatemplomok előképei a boronafalú lakóházak lehettek. Forrás: VÁMOS 1936, BIBÓ 1967 542.p. Véleményem szerint, ezek szerkezeti felépítése rokonítható a – szintén a helyi mesterek keze munkáját

hogy a bonyolult sokszögzáródás helyett, ekkor jelenhettek meg az első téglalap alaprajzok, melyek a 18. század közepétől fellelhető oblongum kőtemplomok előképei lehettek.⁹⁰ Ennek igazolásához további kutatások szükségesek.

Az átépítések és építések során fontos átalakuláson mentek keresztül Sepsiszék templomai. A nemzetközi tendenciáktól nem független, de sajátos módon formálódtak arányaikban, megjelenésükben. A reformáció eszméi látszólag 50-100 év alatt teljesen hatalmukba kerítették Sepsiszentgyörgy vidékét, de a tárgyi világban több mint 400 éven keresztül zajlott az a folyamat, mely során az itt élő székelység az új hit, a korszellem és saját hagyományainak kontextusában kereste a református templom igazi formáját.

Sepsiszéken nem láthattunk a megszokott hosszúkás sokszögzáródású vagy téglalap alaprajzú templomoktól markánsan különböző térformákat, „... az egyetlen hosszházú templom, előtérrel, szentéllyel, az egész Magyarország falusi templomtípusa Szent István kora óta.”⁹¹ Ez a képlet – kisebb arány- és formabeli módosításokkal –, valamint a népi építészetben gyökerező tudással – olykor a korstílus részletformáinak átírataival – gazdagítva alkalmas volt arra, hogy belőle a közösség és a vallás számára megfelelő templomok szülessenek és szolgálják a gyülekezeteket évszázadokon át.

25. A több száz éves rétyi templom – mindenkor a hívek szolgálatában

dicsérő – gazdasági épületekével, sőt azokon – mint említettem – nagyobb és bonyolultabb építészeti megoldások láthatóak.

⁹⁰ Bibó István írásában a nemescsói ev. templomot hozza hasonló esetre példaként, mely „... 1784-ben épült (...) új templom (...) átvett minden formát, ami a fatemplom belsőből átvehető volt...” Forrás: BIBÓ 1967 544.p.

⁹¹ VÁMOS 1936 284.p.

2.3. Téralkítási tendenciák

(A fejezetet szemlélteti: TENDENCIÁK és TÉRKÉP)

A teljes építészeti eszköztár és a templomépítészetet meghatározó külső tényezők ismeretében érdemes áttekinteni, melyek voltak a legmeghatározóbb téralkítási tendenciák melyekkel a 16-19. századi Sepsiszéken találkozhattunk.

Ahogy az eddigi elemzésekből kitetszett, leginkább a térforma, a térarányok és a belső tér elrendezése határozta meg az egyes korszakok fejlődési irányait. A térarányok vizsgálata során láthattuk, hogy a századok folyamán fokozatosan és folyamatosan csökkentek a templomok alaprajzi és keresztmetszeti arányszámai.⁹²

A térformálás gerincvonala kétféle tendencia hullámzó váltakozásaként írható le. Az első vonalhoz a hagyományos tér- és tömegalakítást megtartó épületek tartoznak. Ide sorolom a középkori – gótikus – formájában megmaradt, eredetileg a katolikus vallásgyakorlásnak helyet teremtő templomokat és a türelmi rendeletet követő évtizedben épített, illetve a gótizáló 19. század végi templomok közül a sepsiszentkirályi ref. templomot. Ezeket az épületek a protestáns templomépítészeti retrospektív elemeinek érzem, mivel megtartják a templomhajótól elkülönülő szentélyt. A térhasználat szempontjából a diadalíven elhelyezett szószék középkori templomok esetében a centralizáló térhasználat jelentős mozzanataként értelmezhető, a türelmi rendelet idején született templomok esetében viszont már inkább egyféle archaizálás.⁹³ A hossz tengelyes elrendezést követő templomok a katolikus térszervezés hagyományait őrzik, de a szentélyben – a liturgikus elemek megszokott elrendezése miatt – a centrális elrendezést kényszerülnek követni.

A gerincvonal másik meghatározó tendenciáját képviselik az átmeneti korszak épületei, a XIX. század még szentélyt imitáló, de már erősen centralizáló templomai és – térformáját tekintve, korábbi felépítésének ismeretében – a maksai templom. Részemről e korszakok templomait a református térformálás szempontjából előremutatónak tartom, mert igyekeztek a templomtér formáját a liturgia igényeihez alkalmazkodva megfogalmazni. Nem szakítottak teljes mértékben a római katolikus építészeti hagyományokkal, de igyekeztek kezdetben a centralizáló elrendezéssel – átmeneti korszak templomai –, majd a szentélyforma nagymértékű redukálásával, a tér arányszámainak csökkentésével egy, a református térigényekhez

⁹² Megfigyelhető itt: ARÁNYOK

⁹³ Lehetséges, hogy az akkor frissen visszacsatolt ország rész ellenállását jelképezte a régi templomtér- és forma idézete, vagy éppen az új erőre kapott katolikus befolyást szimbolizálta. Ellentmondásnak tűnő felvetések, melyek eredménye ugyanaz.

illeszkedő, a hagyományok nem elvető, de átíró építészeti választ adni a reformáció által generált téralakítási problémára.

A felvázolt két, folyamatosan váltakozó irányvonal mellett értelmezhetünk jól elkülöníthető párhuzamos tendenciákat. Ezek közé tartozik minden alaprajzában téglalapformát követő templomtér, valamint a „T” alakú templomhasználatot sürgető rétyi templom. Az eredetileg is téglalapformát öltött templomok már az átmeneti korszak hajnalán megjelennek Sepsiszéken. Pontos oka és előképei nem ismertek ennek az „új” formának. A párhuzamos nyugati tendenciák, a korai fatemplomok, a népi építészetből ismert lakóházak vagy gazdasági épületek mind mintaként szolgálhattak. A legegyszerűbb és legolcsóbb megoldást a téglalap alaprajzú épületek nyújtották.

Az téglalapformára való átépítés a 19. század első negyedétől jelentkező gyakorlat középkori eredetű templomok esetében. E templomok számára már példát szolgáltathattak a megépült korai oblongum templomok. Érdeemes megfigyelnünk az épületek térbeli elhelyezkedését is. Látható, hogy téglalap alaprajzú – akár annak épített, akár azzá átépített – épületek kizárólag Sepsiszék észak-északkeleti részein találhatóak. Ez egy – a vizsgált területen belül is – lokálisan értelmezhető tendencia. Ennek a jelenségnek az okát további kutatással lehetne kideríteni.

Szintén lokálisan értelmezhető a hossztenyelyes térhasználat jelenléte Sepsiszéken. Észak-Sepsiben egy csokorban – Oltszem, Bodok – találhatóak ilyen típusú épületek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezek a falvak a Mikó család birtokait képezték – további római katolikus jobbágyokkal betelepített falvakkal együtt, mint például Mikóújfalu –. A főúri befolyás tehát lehetett egyik oka ennek a jelenségnek. Másrészt ezekben az északi hegyszorosban, völgyben elhelyezkedő falvakban – Háromszék és Csíkszék határán – a lakosság vallási megoszlása fokozatosan tolódik a református irányzattól a római katolikus vallás felé. Csík túlnyomó részt római katolikus szék, mely hagyományt a marosszéki mikházi és a csíksomlyói ferences kolostorok jelenléte mindenkor erősítette.

A másik két – Kököson és Maksán – található hossztenyelyes térszervezésű templomot is meg kell említenünk. Maksa esetében tudható, hogy korábban centralizáló elrendezéssel bírt, a kökösi templom pedig a türelmi rendeletet követő időszakban, a szék déli peremvidékén épült templom. Utóbbi esetben szintén ez a határhelyzet – a monumentális szász erődtemplomok, mint Prázsmár és Szászhermány, közvetlen szomszédsága –, a barcasági evangélikus templomépítészet hatása felelős lehet ezért.

A „T”-alakú használatot követő rétyi templom – bár a vizsgált területen – egyedülálló, mégis látható, hogy a déli előtérből, annak a liturgikus térhez való szükségszerű kapcsolatából

eredeztethető. Háromszéken – sőt Nyugat-Európában is – több példája ismert ennek a jelenségnek, mely olyan szerzők munkáival rokonítható, mint L. C. Sturm.

A másik igazán érdekes – a T-vel rokon – térhasználattal kapcsolatos megfigyelés a templomterek haránt irányú használatához kapcsolódik. Kathrin Ellwardt doktori disszertációja⁹⁴, melyet a németországi, úgynevezett Querkirche-kről – nem a legáltalános fordításban haránt-templomokról – írt, párhuzamba állítható a háromszéki templomok centralizáló térhasználati tendenciáival. A templom – általában – északi falának közepén elhelyezett szószék köré szervezett, a térben gyakran keresztbe állított padsorokkal rendelkező – a haránt irányú használatot téglalapformába ültetető, a T alaprajz szárait a hagyományos, egyszerű térformába visszahúzó – sepsiszéki – háromszéki – templomterek hasonlóságot mutatnak a Querkirche-k belső téri felépítésével.

Összességében elmondhatjuk, hogy a téralakítás kettőssége nagy vonalakban követi az ország többi területén tapasztalható tendenciát. Iránya ráilleszhető arra az évszázadok során formálódó pályára, amely a középkor hagyományát megtartó, a szószékre összpontosító téralakításától a 19. század végére – Schulek, Pecz, Sztehlo és mások munkássága révén – a magyarországi református templomépítészet európai szinten is jelentős új térkoncepcióihoz vezetett. A kutatott sepsiszéki református templomok építészettörténeti jelentőségét a kettősség, az újító szellem birtoklása és a hagyományokhoz való erős ragaszkodás határozza meg. Ezek a templomok régi és új legmegfelelőbb szintézisei.

26. A bikfalvi református templom

⁹⁴ ELLWARDT 2004

3. Értékelés

A kutatás eredményei és további lehetséges irányai

Sepsiszek református templomaink átfogó építészettörténeti kutatásával a magyarországi protestáns templomépítészet egy mindeddig kellően nem feltárt részterületét érintettem.

A téma értékelése persze igen nehézkes, mivel önmagukban egyedi „életúttal” rendelkező épületekről beszélünk. A dolgozat – ennek ellenére – igyekszik minden egyes épület önmagán túlmutató értékeire irányítani az olvasó figyelmét. E peremvidéki templomok az európai, magyar szakrális építészettörténet értékes láncszemei. Fejlődésükben, a helyi autochton jellegén túl egyetemes tendenciák is megjelennek. Gyakran semlegesnek, egyszerűnek tűnő megjelenésük miatt – mely az építészeti részletképzés hiányosságaira vezethető vissza – hajlamosak vagyunk megfeledkezni olyan nagyobb építészeti összefüggések vizsgálatáról, mint a térforma és a térarányok. Pedig utóbbiakban jutnak kifejezésre leginkább a református liturgiához való alkalmazkodásra tett – a belső tér vizsgálatának szempontjából általam kiemelten fontosnak ítélt – kísérletek.

A kutatás legnagyobb eredményének tartom, hogy elkészült egy a terület összefüggéseiben vizsgáló felmérési anyag, – egyes esetekben soha nem jegyzett – épületek fotó- és rajzi dokumentációja. Ennek az épített örökség megőrzése és tudományos értékelése szempontjából lehet jelentősége. Másrészt – számomra is megdöbbentő módon – a spontán téralakítás olyan irányvonalai bukkantak fel – leginkább Háromszéken –, melyek jelentősége túlmutat e szűk terület határain, magyarországi és európai viszonylatban is értékelhető építészeti tendenciákkal mutatnak rokonságot. A dolgozat – szándékom szerint – hozzájárulhat egy átfogóbb református templomépítészeti kutatás ismeretanyagának bővítéséhez, valamint a magyar protestáns templomtipológia árnyaltabb tárgyalásához.

A téralakítás vizsgálata mellett számtalan más olyan téma is felmerült a templomok vizsgálata során, melyek feldolgozásra érdemesek lennének. A legérdekesebb részterületek közé sorolom a nyugat-európai iskolázottság templomépítészetre gyakorolt hatását, a főúri reprezentáció építészeti/belsőépítészeti vonatkozásait, a templomi ülésrend több száz éves hagyományainak feltérképezését, a kazettás mennyezetek szerkezeti vonatkozásait, a tetőszerkezetek helyi szerkezeti megoldásait és a földrengések történeti épületekre gyakorolt hatásának vizsgálatát.

A résztémák többségét igyekeztem a lábjegyzetben, a bibliográfiában megnevezett forrással feltüntetni és az erre vonatkozó adatokat összegyűjteni. Ezek a kitekintések az elvégzett kutatás határterületeire, interdiszciplináris jellegére is utalnak, amelyet a dolgozatban még csak vázolni sem lehetett kellő súllyal.

Reményeim szerint a jövőben lehetőségem adódik e részterületek és a székelyföldi protestáns templomépítészet további kutatására.

English summary

The region of Sepsiszék, part of Háromszék is one of the less known and less researched areas of the Hungarian historical regions. Sepsiszék was one of the border-guard areas. It is tough a less known fact that the region gives home to Europe's easternmost Protestant communities. The Calvinist tendencies gathered the most followers among the villages of Sepsiszék. By the time of the 16th century, the inhabitants of the region converted to the 'new religion' almost entirely. This marked the beginning of the progress where the medieval Catholic churches were slowly transformed, and the 17th – 19th century was the age of the construction of new churches.

Due to the unique geographical, social and cultural environment in Sepsiszék, all the conditions were given for the Protestant liturgical space formation to take a distinctive developmental direction. In order to prove the statement above, 32 Calvinist churches were examined in the area during the summer 2015. The motto was that the most authentic source for a research regarding history of architecture is the building itself.

The aim was to create the historical architectural draft of the geographically coherent areas' Calvinist churches. The main emphasis was on the problems of the forming and interior of the Calvinist liturgical spaces. The research was based on the churches' personal architectural on-site surveys, photo documentation, the available archive sources as well as personal conversations with researchers and Pastors.

These churches, during the centuries not only became the guardians of historical values, but preserved the important local developmental stages of the Calvinist liturgical space throughout many centuries.

Függelék

Ábrák és képek gyűjteménye a „*Sepsiszéki református templomok téralakítása a XVI-XIX. században*” c. dolgozatban vizsgált ref. templomokhoz

Jelmagyarázat:

szószék

Úr asztala

kiemelt személyek ülőhelyei (lelkész, nemes, vendég, gyermek) / orgona

férfiak ülőhelye

nők ülőhelye

nem ismert / nem meghatározott ülésrend

a templom használatban lévő bejárata

1. Aldoboly⁹⁵

Előzmények: gótikus templom

Építés dátuma: 1717 / 1722

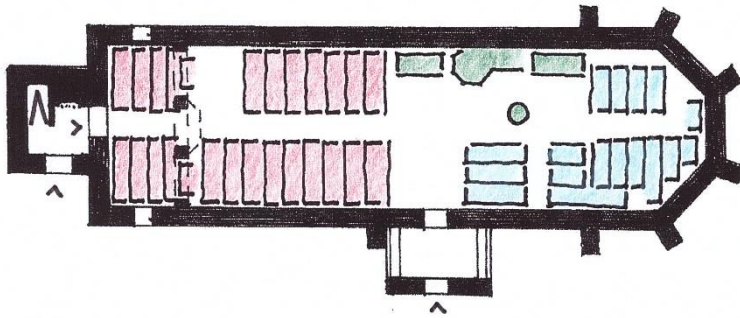
Jelentősebb átalakítások: (nem ismert)

A tetőszerkezet kettős felépítését tekintve a hajónak egy középkori jellegű (kora barokk) és egy érett barokk periódusa feltételezhető.

Jelentősebb káresemények: (1720-as évek (tűzvész))
1732 (tűzvész)
1802 (földr.)

1./H – Az aldobolyi ref. templom homlokzata (délkeleti)

1./A (fent) – Az aldobolyi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

1./N (lent) – Az aldobolyi ref. templombelső (nyugati karzat)

1./K (lent) – Az aldobolyi ref. templombelső (kelet felé tekintve)

⁹⁵ Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 11.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 88-89.pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 23-31.pp. / (Felmérési rajzok 1-3.pp.)

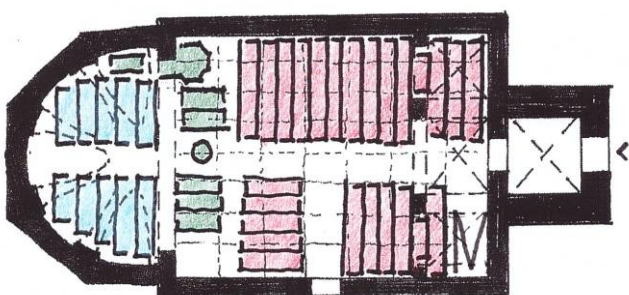
2. Angyalos⁹⁶

Előzmények: ref. templom
(máshol állt)

Építés dátuma: 1795-1800

Jelentősebb átalakítások: (2002 felújítás)

Jelentősebb káresemények: -

2./A (fent) – Az angyalosi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

2./K (lent) – Az angyalosi ref. templombelső (keleti karzat)

2./H – Az angyalosi ref. templom homlokzata (keleti)

2./N (lent) – Az angyalosi ref. templombelső (nyugat felé)

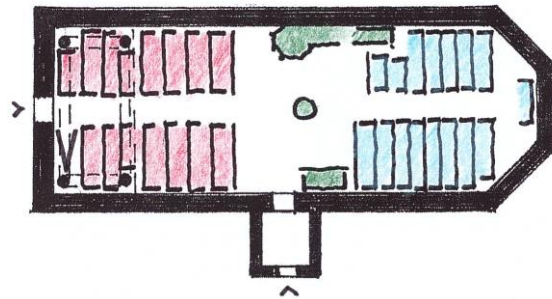
⁹⁶ Források: KOVÁTS 1942 687.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 13.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 42.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 47.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 32-37.pp. / (Felmérési rajzok 4-5.pp.)

3. Árkos⁹⁷

Előzmények: (nem ismert)
Építés dátuma: XVIII. század első negyede
Jelentősebb átalakítások: 1940
Jelentősebb káresemények: -

3./H – Az árkosi ref. templom homlokzata (déli)

3./A (fent) – Az árkosi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

3./K (lent) – Az árkosi ref. templombelső (kelet felé)

3./N (lent) – Az árkosi ref. templombelső (nyugati karzat)

⁹⁷ Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 17.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 58-59. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 48-52.pp. / (Felmérési rajzok 6-8.pp.)

4. Bikfalva⁹⁸

Előzmények: középkori
(gótikus)
vártemplom

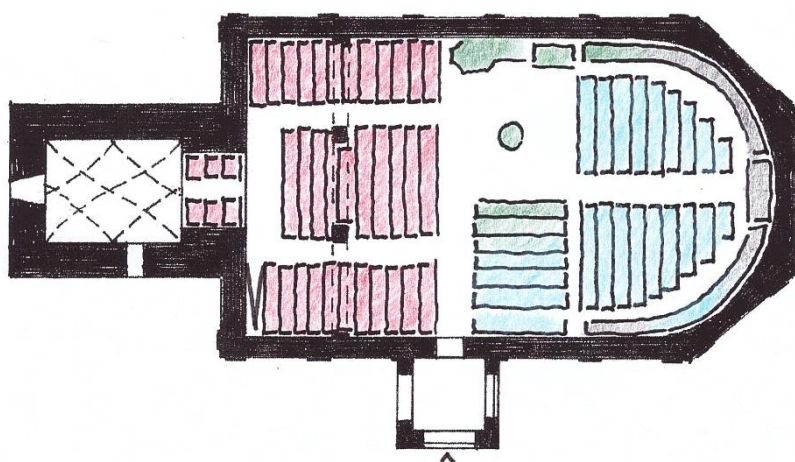
Építés dátuma: 1863

Jelentősebb átalakítások: 1889, 1901,
1977, 1990
(2013 tetőfedés)
(2015 vízelvez.)

Jelentősebb káresemények: -

4./H – A bikfalvi ref. templom homlokzata
(déli)

4./A (fent) – A bikfalvi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

4./K (lent) – A bikfalvi ref. templombelső
(kelet felé)

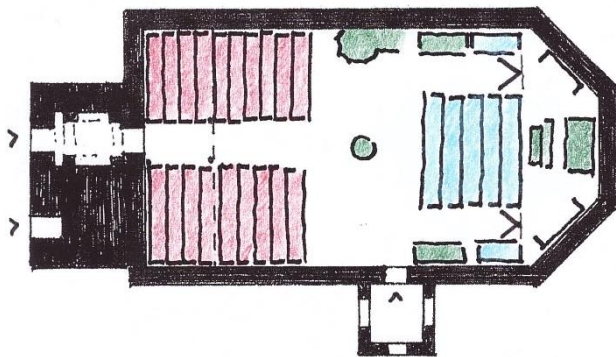
4./N (lent) – A bikfalvi ref. templombelső
(nyugati karzat)

⁹⁸ Források: GYÖNGYÖSSY 1995 78-80.pp. / KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 19.p. / MŰEMLEKJEGYZÉK 2004 49.p. / TUDÓS 1995 71-73.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 94. p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 58-63.pp. / (Felmérési rajzok 9-12.pp.)

5. Bita⁹⁹

Előzmények: fa imaház
Építés dátuma: (XVIII. sz. első negyede) / 1808
Jelentősebb átalakítások: 1810, 1827 (karzat)
Jelentősebb káresemények: -

5./A (fent) – A bitai ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

5./K (lent) – A bitai ref. templombelső (keleti felé)

5./H – A bitai ref. templom homlokzata (nyugati)

5./N (lent) – A bitai ref. templombelső (nyugati karzat)

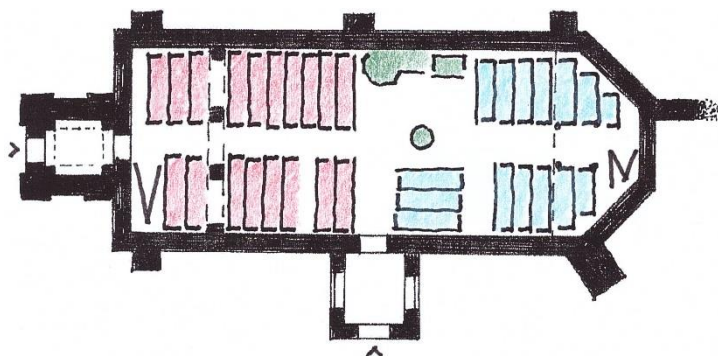
⁹⁹ Források: KOVÁTS 1942 668.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 23.p. / (Felmérési rajzok 13-15.pp.)

6. Egerpatak¹⁰⁰

Előzmények:	-
Építés dátuma:	XVIII. sz. első fele (tetőszerkezet alapján)
Jelentősebb átalakítások:	(1720-as évek), 1940, 1979
Jelentősebb káresemények:	1940 (földr.) 1977 (földr.)

6./H – Az egerpataki ref. templom homlokzata (déli)

6./A (fent) – Az egerpataki ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

6./K (lent) – Az egerpataki ref. templombelső (keleti karzat)

6./N (lent) – Az egerpataki ref. templombelső (nyugati karzat)

¹⁰⁰ Források: MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 31.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 79-82.pp. / (Felmérési rajzok 16-19.pp.)

7. Eresztevény¹⁰¹

Előzmények: korábbi templom

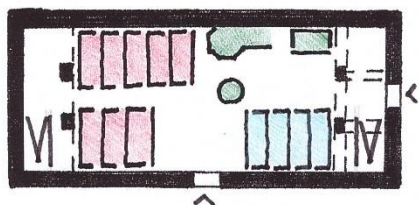
Építés dátuma: 1811/1818

Jelentősebb átalakítások: 1909-1929
(új tető)

Jelentősebb káresemények: -

7./H – Az eresztevényi ref. templom homlokzata (délkeleti)

7./A (fent) – Az ersztevényi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

7./N (lent) – Az eresztevényi ref. templombelső (nyugati karzat)

7./K (lent) – Az eresztevényi ref. templombelső (keleti karzat / toronyalj)

¹⁰¹ Források: KOVÁTS 1942 668.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 33.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 83-87.pp. / (Felmérési rajzok 21.p.)

8. Étfalva¹⁰²

Előzmények: korábbi templom feltételezett

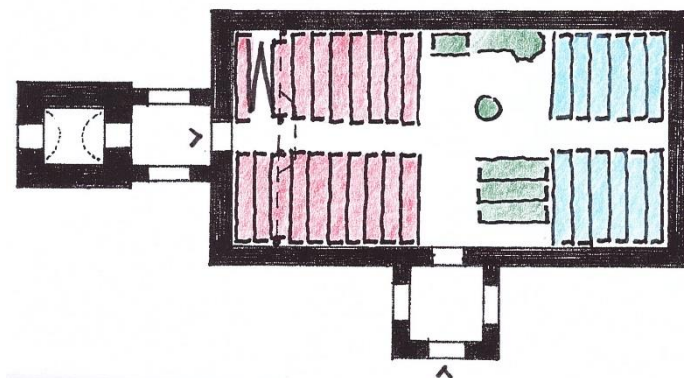
Építés dátuma: 1802

Jelentősebb átalakítások: -

Jelentősebb káresemények: -

8./H – Az étfalvi ref. templom homlokzata (délkeleti)

8./A (fent) – Az étfalvi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

8./K (lent) – Az étfalvi ref. templombelső (kelet felé)

8./N (lent) – Az étfalvi ref. templombelső (nyugati karzat)

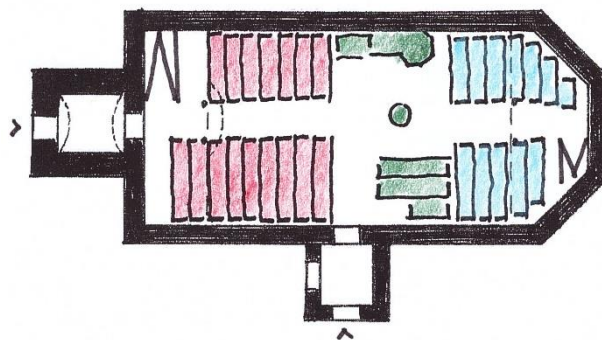
¹⁰² Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 23.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 pp. 40-41. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 92-97.pp. / (Felmérési rajzok 21-23.pp.)

9. Fotosmartonos¹⁰³

Előzmények:	fatemplom maival szemben
Építés dátuma:	(1811) 1821
Jelentősebb átalakítások:	1901-1902 (karzatok), 1975, 1977
Jelentősebb káresemények:	1977 (földr.)

9./H – A fotosmartonosi ref. templom homlokzata (déli)

9./A (fent) – A fotosmartonosi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

9./K (lent) – A fotosmartonosi ref. templombelső (keleti karzat)

9./N (lent) – A fotosmartonosi ref. templombelső (nyugati karzat)

¹⁰³ Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 27.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 46.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 102-107.pp. / (Felmérési rajzok 24-26.pp.)

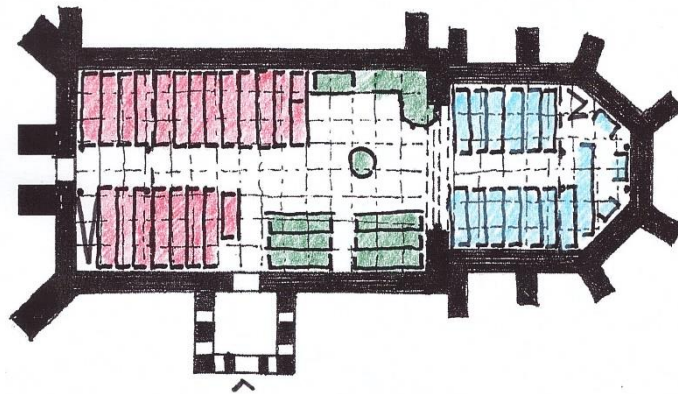
10. Gidófalva¹⁰⁴

Előzmények: -
Építés dátuma: XIII-XIV. sz.
Jelentősebb átalakítások: XV-XVI. sz.,
1652, 1672,
1787, 1802,
1812, 1936,
1970, 1977-1980

Jelentősebb káresemények: 1658 (tatár),
1802 (földr.),
1812 (földr.)

10./H – A gidófalvi ref. templom homlokzata (délnyugati)

10./A (fent) – A gidófalvi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

10./N (lent) – A gidófalvi ref. templombelső (nyugati karzat)

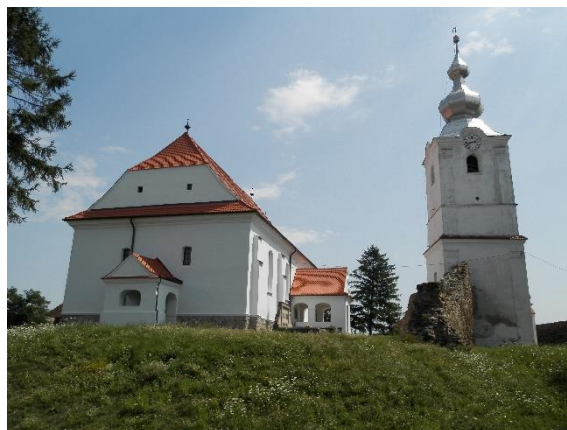
10./K (lent) – A gidófalvi ref. templombelső (keleti karzat)

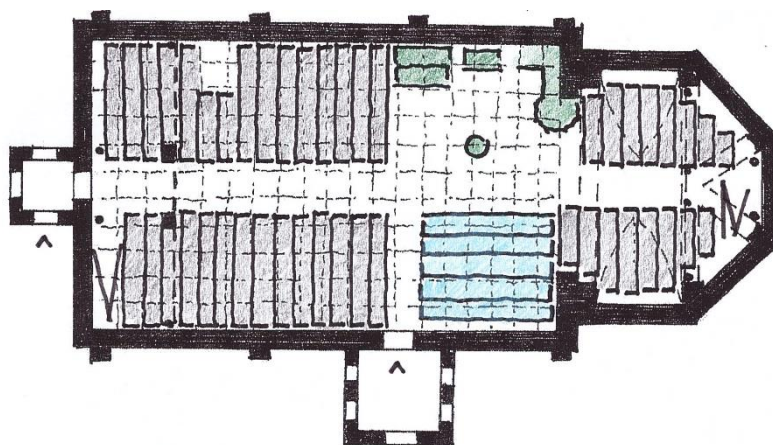
¹⁰⁴ Források: GYÖNGYÖSSY 1995 124-128.pp. / KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 29.p. / MŰEMLEKJEGYZÉK 2004 42.p. / TÜDŐS 1995 115-117.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 42-43. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 108-113.pp. / (Felmérési rajzok 27-29.pp.)

11. Illyefalva¹⁰⁵

Előzmények:	gótikus vártemplom
Építés dátuma:	1782-1785
Jelentősebb átalakítások:	1786 (berendezés és karzatok), 1803, 1961, 1978, 1990
Jelentősebb káresemények:	1802 (földr.), 1940 (földr.), 1977 (földr.)

11./H – Az illyefalvi ref. templom homlokzata (délnyugati)

11./A (fent) – Az illyefalvi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

11./N (lent) – Az illyefalvi ref. templombelső (nyugati karzat)

11./K (lent) – Az illyefalvi ref. templombelső (keleti karzat)

¹⁰⁵ Források: GYÖNGYÖSSY 1995 135-143.pp. / KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 33.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 45.p. / TOMBOR 1968 140.p. / TÜDŐS 1995 29-31.pp., 119-128.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 83-84. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 121-129.pp. / (Felmérési rajzok 30-32.pp.)

12. Kálnok¹⁰⁶

Előzmények: Árpád kori templom

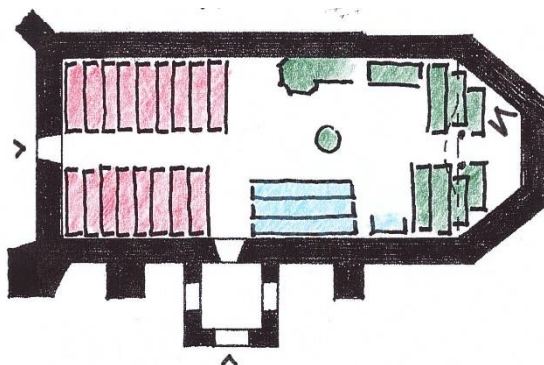
Építés dátuma: XV-XVI. sz.

Jelentősebb átalakítások: 1660-1670-es évek, 1854 (2007-2008, 2012-2013)

Jelentősebb káresemények: -

12./H – A kálnoki ref. templom homlokzata (déli)

12./A (fent) – A kálnoki ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

12./K (lent) – A kálnoki ref. templombelső (keleti karzat)

12./K (lent) – A kálnoki ref. templombelső (nyugat felé)

¹⁰⁶ Források: BALOGH 1935 / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 35.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 68.p. / TOMBOR 1968 143.p. / TÜDŐS 1995 129-132.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 52.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 130-133.pp. / (Felmérési rajzok 33-36.pp.)

13. Kilyén¹⁰⁷

Előzmények: rom. kat. kápolna

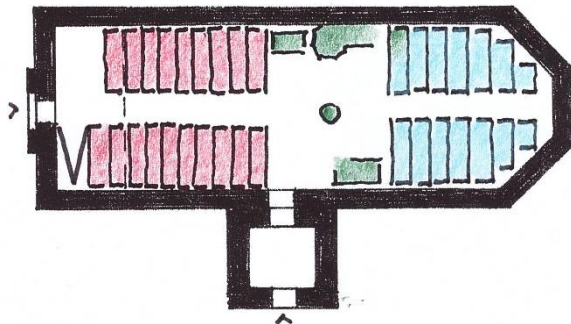
Építés dátuma: 1698

Jelentősebb átalakítások: 1836, 1881,
1914, 1956,
1977, 2010-2011

Jelentősebb káresemények: -

13./H – A kilyéni ref. templom homlokzata (északnyugati)

13./A (fent) – A kilyéni ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

13./N (lent) – A kilyéni ref. templombelső (nyugati karzat)

13./K (lent) – A kilyéni ref. templombelső (kelet felé)

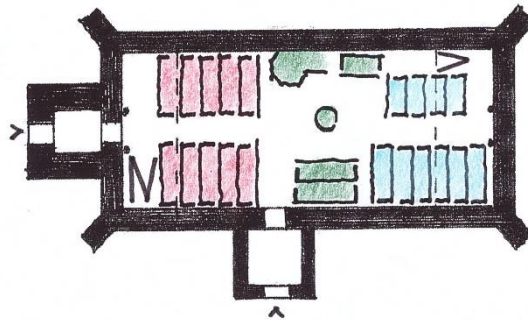
¹⁰⁷ Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 37.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 14.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 76-77. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 134-139.pp. / (Felmérési rajzok 37-39.pp.)

14. Komolló¹⁰⁸

Előzmények:	-
Építés dátuma:	1312 (XV. sz.) és 1851
Jelentősebb átalakítások:	1851, 1906, 2015
Jelentősebb káresemények:	1891 (földr.)

14./H – A komollói ref. templom homlokzata (déli)

14./A (fent) – A komollói ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

14./K (lent) – A komollói ref. templombelső, felújítás alatt (keleti karzat)

14./N (lent) – A komollói ref. templombelső, felújítás alatt (nyugati karzat)

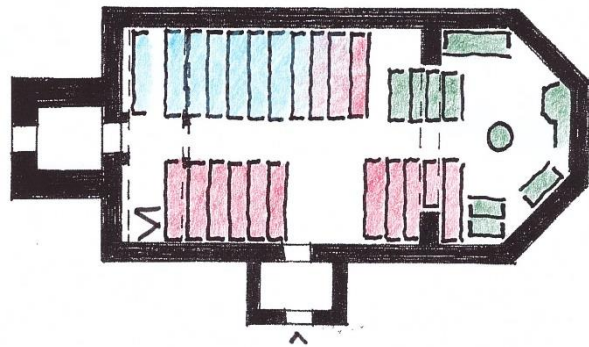
¹⁰⁸ Források: KOVÁTS 1942 687.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 39.p. / TOMBOR 1968 152.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 102 .p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 130-133.pp. / (Felmérési rajzok 40-42.pp.)

15. Kökös¹⁰⁹

Előzmények:	1. fatemplom 2. régi templom (1745-1798)
Építés dátuma:	1799-1803
Jelentősebb átalakítások:	1808-1810 (berendezés), 1940 (2010, 2013)
Jelentősebb káresemények:	1940 (földr.)

15./H – A kökösi ref. templom homlokzata (északi)

15./A (fent) – A kökösi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

15./K (lent) – A kökösi ref. templombelső (kelet felé)

15./N (lent) – A kökösi ref. templombelső (nyugati karzat)

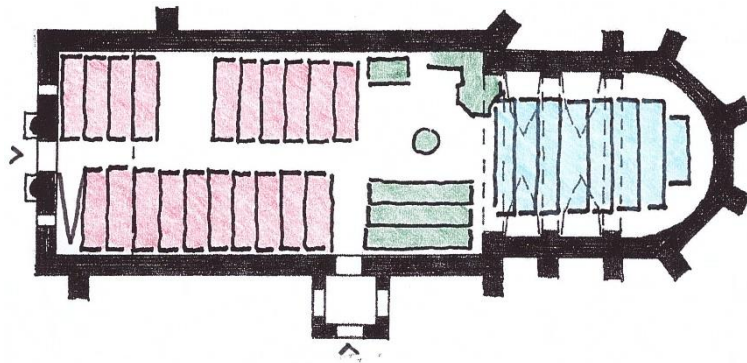
¹⁰⁹ Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 40.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 37.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 90-91. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 148-153.pp. / (Felmérési rajzok 43-45.pp.)

16. Lisznyó¹¹⁰

Előzmények: -
Építés dátuma: XIII-XV. sz.
Jelentősebb átalakítások: (1620), 1740-es
évek,
1804, 2009
Jelentősebb káresemények: -

16./H – A lisznyói ref. templom homlokzata (déli)

16./A (fent) – A lisznyói ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

16./K (lent) – A lisznyói ref. templombelső (kelet felé)

16./N (lent) – A lisznyói ref. templombelső (nyugati karzat)

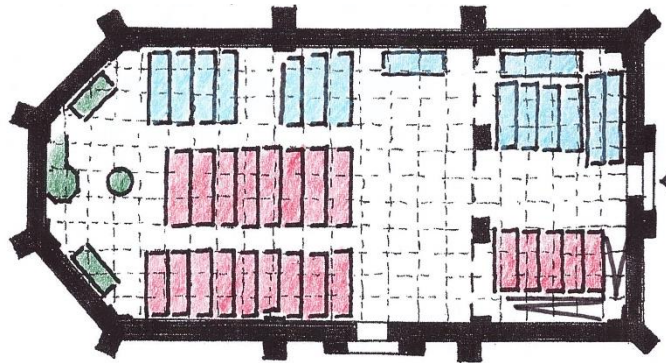
¹¹⁰ Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 43.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 50.p. / TÜDŐS 1995 146-147.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 95-96. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 154-159.pp. / (Felmérési rajzok 46-47.pp.)

17. Maksa¹¹¹

Előzmények:	középkori vártemplom
Építés dátuma:	1893-1900
Jelentősebb átalakítások:	1991
Jelentősebb káresemények:	1977 (földr.), 1986 (földr.) 1991 (földr.)

17./H – A maksai ref. templom homlokzata (délkeleti)

17./A (fent) – A maksai ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

17./DN (lent) – A maksai ref. templombelső (délnyugat felé)

17./ÉK (lent) – A maksai ref. templombelső (északkeleti karzat)

¹¹¹ Források: GYÖNGYÖSSY 1995 155-156.pp. / KOVÁTS 1942 669.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 67.p. / TOMBOR 1967 52.p. / TOMBOR 1968 162.p. / TÚDÓS 1995 148-150.pp. / VILHELM 1975 34.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 130-133.pp. / (Felmérési rajzok 48-49.pp.)

18. Málnás¹¹²

Előzmények: korábbi
(vár)templom

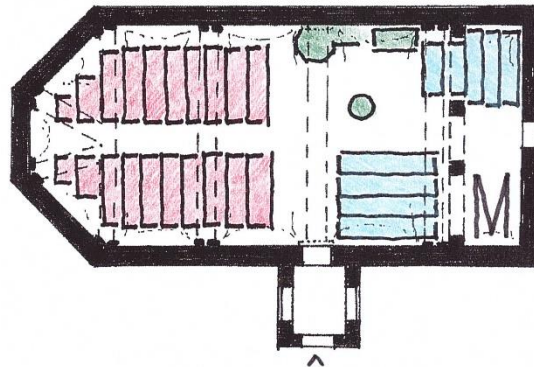
Építés dátuma: 1853

Jelentősebb átalakítások: (1855),
1856 és 1866
(berendezés),
1977, 2007

Jelentősebb káresemények: 1977 (földr.)

18./H – A málnási ref. templom homlokzata
(délnyugati)

18./A (fent) – A málnási ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

18./DN (lent) – A málnási ref. templombelső
(délnyugat felé)

18./ÉK (lent) – A málnási ref. templombelső
(északkeleti karzat)

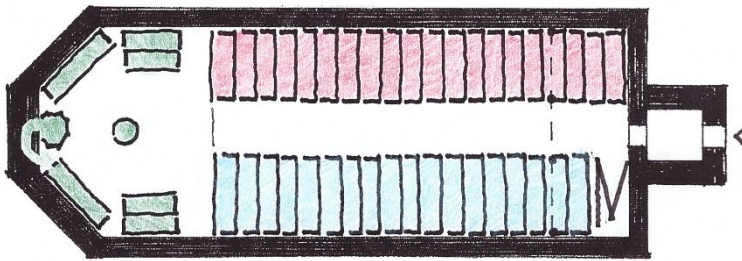
¹¹² Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 45.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 33.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 160-166.pp. / (Felmérési rajzok 50-52.pp.)

19. Oltszem¹¹³

Előzmények:	középkori vártemplom
Építés dátuma:	1836
Jelentősebb átalakítások:	1910, 1957, 1971, 1996-1997
Jelentősebb káresemények:	-

19./H – Az oltszemi ref. templom homlokzata (délkeleti)

19./A (fent) – Az oltszemi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

19./N (lent) – Az oltszemi ref. templombelső (nyugat felé)

19./K (lent) – Az oltszemi ref. templombelső (keleti karzat)

¹¹³ Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 51.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 35.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 174-179.pp. / (Felmérési rajzok 53-55.pp.)

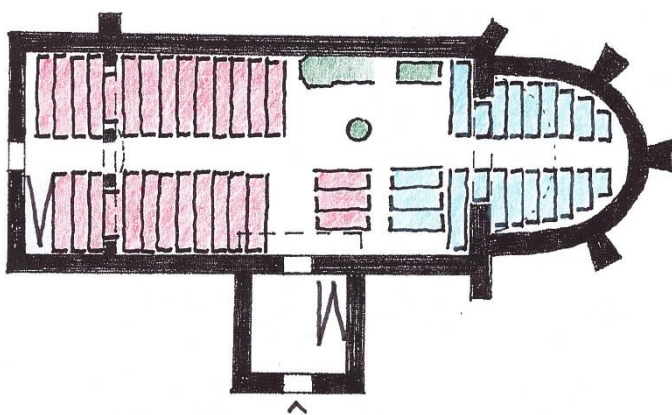
20. Réty¹¹⁴

Előzmények: (román kori hajó)

Építés dátuma: XII-XIII. sz. és 1862

Jelentősebb átalakítások: (1515), 1989, 2013

Jelentősebb káresemények: -

20./A (fent) – A rétyi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

20./K (lent) – A rétyi ref. templombelső (kelet felé, déli karzat)

20./H – A rétyi ref. templom homlokzata (délnyugati)

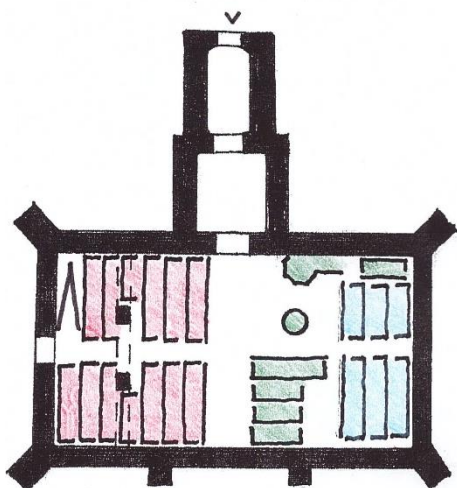
20./N (lent) – A rétyi ref. templombelső (nyugati karzat)

¹¹⁴ Források: ENTZ 1943 / KEÖPECZI 1929 / KOVÁTS 1942 669.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 55.p. / MŰEMLEKJEGYZÉK 2004 55.p. / TOMBOR 1968 183.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 pp. 100-101. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 180-182.pp. / (Felmérési rajzok 56-59.pp.)

21. Sepsibesenyő¹¹⁵

- Előzmények: -
- Építés dátuma: XIII-XIV. sz. és 1887
- Jelentősebb átalakítások: 1792, 1827
- Jelentősebb káresemények: -

21./A (fent) – A sepsibesenyői ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

21./N (lent) – A sepsibesenyői ref. templombelső (nyugati karzat)

21./H – A sepsibesenyői ref. templom homlokzata (északnyugati)

21./K (lent) – A sepsibesenyői ref. templombelső (kelet felé)

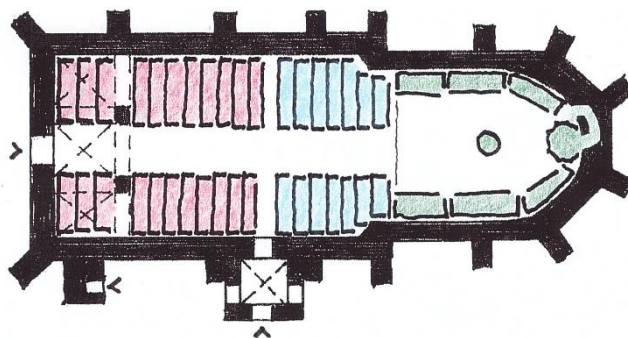
¹¹⁵ Források: KOVÁTS 1942 670.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 79.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 49.p. / TOMBOR 1968 186.p. / VÁRADY-LŐWEY 2005 48.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 53-57.pp. / (Felmérési rajzok 60-61.pp.)

22. Sepsibodok¹¹⁶

Előzmények:	(nem ismert)
Építés dátuma:	XIV. sz. eleje, (XV. sz.)
Jelentősebb átalakítások:	1651, XVIII. sz., 1851, (XIX. sz.)
Jelentősebb káresemények:	1740-es évek (tűzvész), 1986 (földr.)

22./H – A sepsibodoki ref. templom homlokzata (északnyugati)

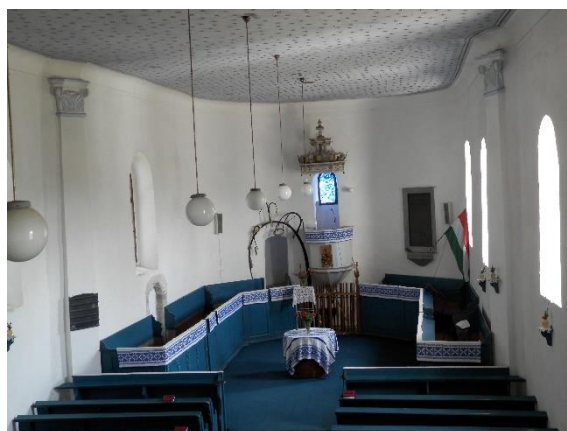

22./A (fent) – A sepsibodoki ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

22./N (lent) – A sepsibodoki ref. templombelső (nyugati karzat)

22./K (lent) – A sepsibodoki ref. templombelső (kelet felé)

¹¹⁶ Források: GYÖNGYÖSSY 1995 172-175.pp. / KOVÁTS 1942 689-690.pp. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 57.p. / MŰEMLEKJEGYZÉK 2004 24.p. / TÜDŐS 1995 74-77.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 38-39. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 64-71.pp. / (Felmérési rajzok 62-65.pp.)

23. Sepsikőröspatak¹¹⁷

Előzmények:

(mai rom. kat. templom)

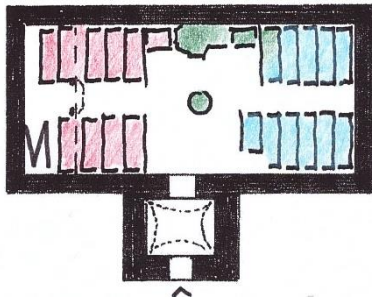
(érdekes adalék: az 1735-ös egyházi vizitáció református templomépítést említ)

Építés dátuma: 1820

Jelentősebb átalakítások: 1935, 1971, 1978

23./H – A sepsikőröspataki ref. templom homlokzata (déli)

23./A (fent) – A sepsikőröspataki ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

23./K (lent) – A sepsikőröspataki ref. templombelső (kelet felé)

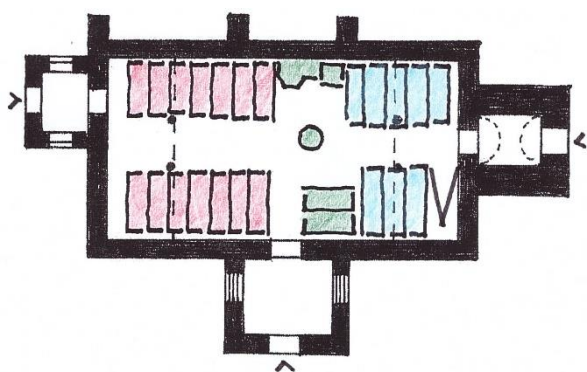

23./N (lent) – A sepsibesenői ref. templombelső (nyugati karzat)

¹¹⁷ Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 61.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 54-56. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 183-184.pp. / (Felmérési rajzok 66-68.pp.)

24. Sepsimagyarós¹¹⁸

Előzmények:	(nem ismert)
Építés dátuma:	1746-1752
Jelentősebb átalakítások:	1797 (karzatok, berendezés?)
Jelentősebb káresemények:	1794 (tűzvész)

24./A (fent) – A sepsimagyarósi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

24./K (lent) – A sepsimagyarósi ref. templombelső (keleti karzat)

24./H – A sepsimagyarósi ref. templom homlokzata (délkeleti)

24./N (lent) – A sepsimagyarósi ref. templombelső (nyugati karzat)

¹¹⁸ Források: LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 61.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 97.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 185-189.pp. / (Felmérési rajzok 69-72.pp.)

25. Sepsiszentgyörgy¹¹⁹

Előzmények: -

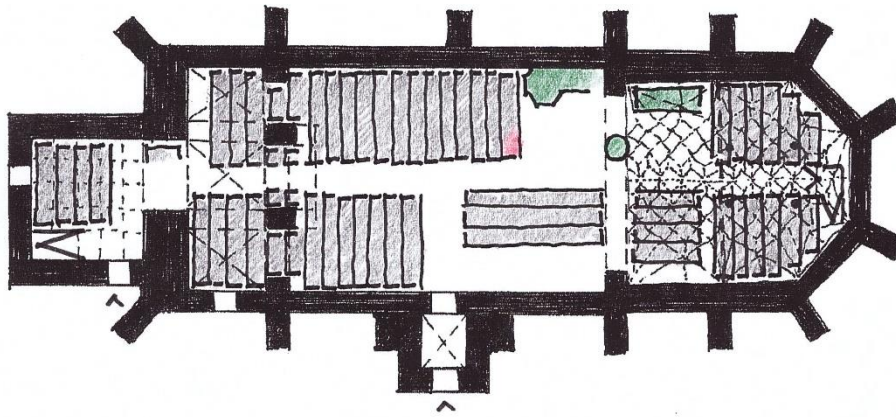
Építés dátuma: XIII. sz. és XV-
XVI. sz.

Jelentősebb átalakítások: (XVIII. sz.),
1805, 1894,
(karzat), 1950-es
évek, 1979-1980

Jelentősebb káresemények: 1728 (földr.),
1738 (földr.), 1802 (földr.),
1940 (földr.), 1977 (földr.)

25./H – A sepsiszentgyörgyi ref. templom
homlokzata (délkeleti)

25./A (fent) – A sepsiszentgyörgyi ref. templom alaprajza

25./K (lent) – A sepsiszentgyörgyi ref.
templombelső (keleti karzat)

25./N (lent) – A sepsiszentgyörgyi ref.
templombelső (nyugati karzat)

¹¹⁹ Források: CSÁKI 2011 / CSEREY-JÓZSEF 1999 / GYÖNGYÖSSY 1995 176-183. pp. / KOVÁTS 1942 690.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 65.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 8.p. / SZŐKE 2009 / TOMBOR 1968 143.p. / TÜDŐS 1995 163-172.pp. / VÁRADI-LŐWEY 2005 62-69. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 190-195.pp. / (Felmérési rajzok 73-75.pp.)

26. Sepsiszentkirály¹²⁰

Előzmények: 1. fatemplom,
2. régi templom
(1761-1768)

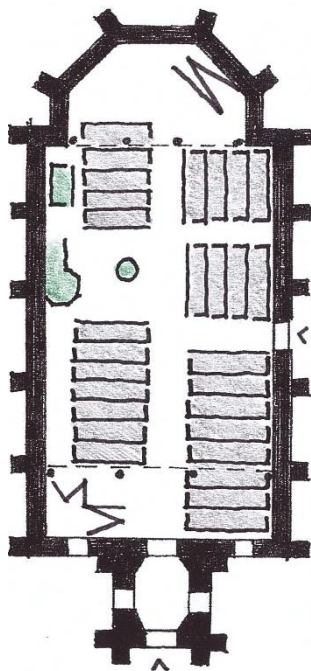
Építés dátuma: 1879-1880

Jelentősebb átalakítások: 1852 (bútorzat),
1995

Jelentősebb káresemények: -

26./H – A sepsiszentkirályi ref. templom homlokzata (nyugati)

26./A (balra) – A sepsiszentkirályi ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

26./D (lent) – A sepsiszentkirályi ref. templombelső (déli karzat)

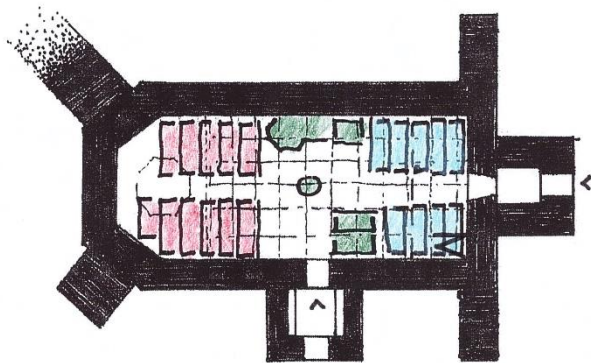
26./É (lent) – A sepsiszentkirályi ref. templombelső (északi karzat)

¹²⁰ Források: KOVÁTS 1942 690.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 73.p. / TOMBOR 1968 194.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 80-81. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 197-200.pp. / (Felmérési rajzok 76-78.pp.)

27. Szacsva¹²¹

- Előzmények: (nem ismert)
- Építés dátuma: XIV-XV. sz. és 1701/1711
- Jelentősebb átalakítások: 1761 (kazettás mennyezet), (1960)
- Jelentősebb káresemények: -

27./A (fent) – A szacsvai ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

27./K (lent) – A szacsvai ref. templombelső (keleti karzat)

27./H – A szacsvai ref. templom homlokzata (délkeleti)

27./N (lent) – A szacsvai ref. templombelső (nyugat felé)

¹²¹ Források: KOVÁTS 1942 687.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011 81.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 55.p. / TOMBOR 1968 188.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 201-202.pp. / (Felmérési rajzok 79-81.pp.)

28. Szemerja¹²²

Előzmények: középkori templom

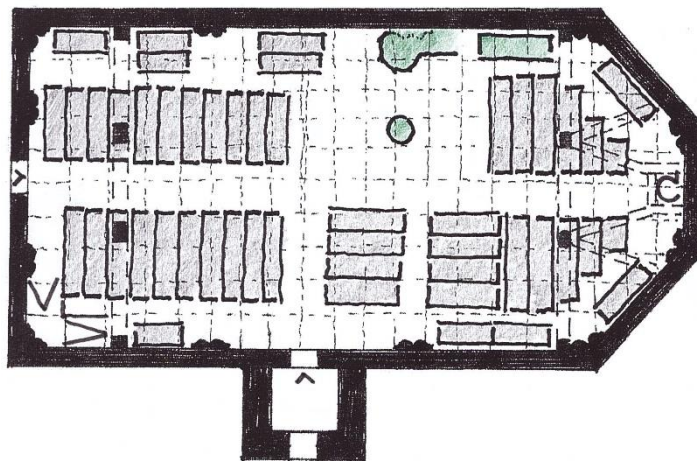
Építés dátuma: (1856)-1857

Jelentősebb átalakítások: 1911, 1989 (karzat), 1992 (kazettás mennyezet)

Jelentősebb káresemények: -

28./H – A szemerjai ref. templom homlokzata (déli)

28./A (fent) – A szemerjai ref. templom alaprajza

28./K (lent) – A szemerjai ref. templombelső (keleti karzat)

28./N (lent) – A szemerjai ref. templombelső (nyugati karzat)

¹²² Források: CSEREY-JÓZSEF 1999 / KOVÁTS 1942 690.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 67.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 203-208.pp. / (Felmérési rajzok 82-83.pp.)

29. Szotyor¹²³

Előzmények: középkori vártemplom a közelben

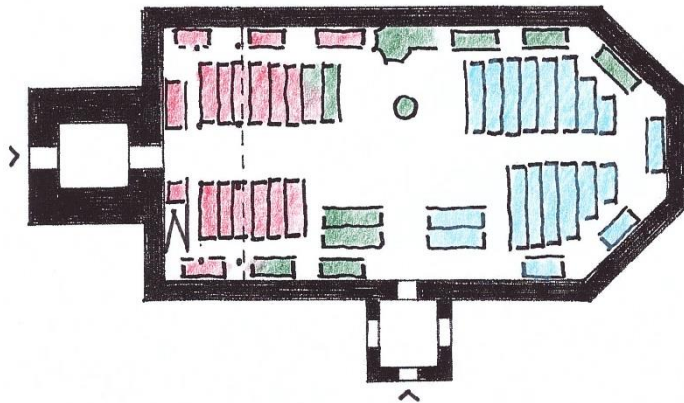
Építés dátuma: 1816-1825

Jelentősebb átalakítások: 1870, 1970-es évek

Jelentősebb káresemények: 1977 (földr.)

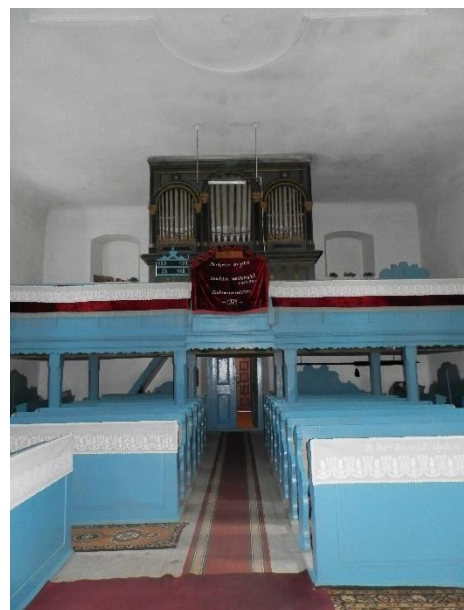
29./H – A szotyori ref. templom homlokzata (keleti)

29./A (fent) – A szotyori ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

29./N (lent) – A szotyori ref. templombelső (nyugati karzat)

29./K (lent) – A szotyori ref. templombelső (kelet felé)

¹²³ Források: KOVÁTS 1942 690-691.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 77.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 78-79. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 209-215.pp. / (Felmérési rajzok 84-88.pp.)

30. Uzon¹²⁴

Előzmények: román kori, majd gótikus vártemplom

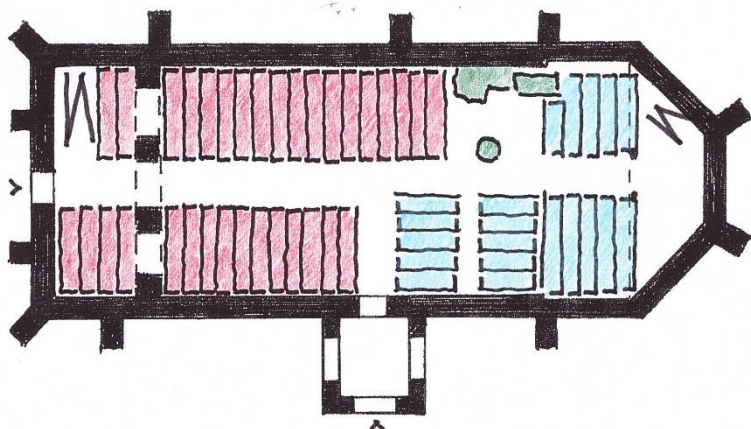
Építés dátuma: 1829

Jelentősebb átalakítások: 1942, 1955, 1965, 1977-1978, 1987, 2005, 2009

Jelentősebb káresemények: 1940 (földr.), 1977 (földr.), 1986 (földr.)

30./H – Az uzoni ref. templom homlokzata (nyugati)

30./A (fent) – Az uzoni ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlata

30./N (lent) – A uzoni ref. templombelső (nyugati karzat)

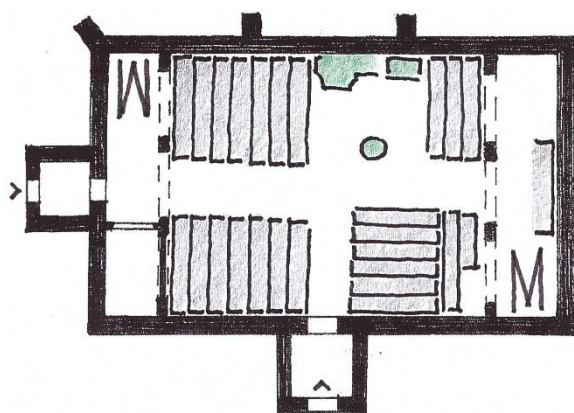
30./K (lent) – Az uzoni ref. templombelső (keleti karzat)

¹²⁴ Források: KOVÁTS 1942 691.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 79.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 92.p. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 216-223.pp. / (Felmérési rajzok 89-90.pp.)

31. Zalán¹²⁵

Előzmények: -
Építés dátuma: 1319 és 1821-1825
Jelentősebb átalakítások: 1848, 2010
Jelentősebb káresemények: -

31./A (fent) – A zaláni ref. templom alaprajza

31./K (lent) – A zaláni ref. templombelső (keleti karzat)

31./H – A zaláni ref. templom homlokzata (délnyugati)

31./N (lent) – A zaláni ref. templombelső (nyugati karzat)

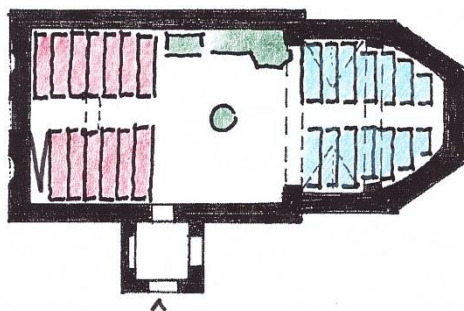
¹²⁵ Források: KOVÁTS 1942 691.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 81.p. / TÜDŐS 1995 196-199. / VÁRADI-LŐWEY 2005 50-51. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 224-233.pp. / (Felmérési rajzok 91-92.pp.)

32. Zoltán¹²⁶

Előzmények: (nem ismert)
Építés dátuma: 1312 és 1851
Jelentősebb átalakítások: 1792
Jelentősebb káresemények: -

32./H – A zoltáni ref. templom homlokzata (délkeleti)

32./A (fent) – A zoltáni ref. templom alaprajza és a templomi ülésrend vázlatja

32./N (lent) – A zoltáni ref. templombelső (nyugati karzat)

32./K (lent) – A zoltáni ref. templombelső (kelet felé)

¹²⁶ Források: KOVÁTS 1942 689.p. / LÉSTYÁN 2000 / MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011 25.p. / MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004 43.p. / VÁRADI-LŐWEY 2005 40-40. pp. / VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005 92-97.pp. / (Felmérési rajzok 93-94.pp.)

Képek forrása

1. *Az illyefalvi ref. templom*; saját rajz (Fm. 31.p.)
2. *A rétyi ref. templom és harangtorony*; saját rajz (Fm. 58.p.)
3. *A vizsgált terület és szűkebb környezete, rajta a templomok sárgával jelölve*, Az alaptérkép Háromszék vármegye 1900-1920 közötti közigazgatási felosztását ábrázolja; Forrás: <http://www.vasutallomasok.hu/terk/varm/haromszek.jpg>; utolsó megtekintés: 2015.10.23.
4. *A vizsgált terület és szűkebb környezete, rajta a templomok sárgával jelölve*, Az alaptérkép Háromszék vármegye 1900-1920 közötti közigazgatási felosztását ábrázolja.; Forrás: <http://www.vasutallomasok.hu/terk/varm/haromszek.jpg>; utolsó megtekintés: 2015.10.23.
5. *A sepsibodoki ref. templom felmérési rajzai*; saját rajz (Fm. 62-64.p.)
6. *Daczó Ferenc sírköve a sepsiszentgyörgyi református vártemplomban (1602)*; saját fotó
7. *Falképek a sepsikőröspataki rom. kat. templomból*; saját fotók
8. *A komollói ref. templom, mely – nagyobb átalakításokkal – a középkor óta használatban van.*; saját rajz (Fm. 42.p.)
9. *(1.) Az illyefalvi ref. templombelső, (2.) A kilyéni ref. templombelső, (3.) Az árkosi ref. templombelső*; saját fotók
10. *A szacsvai ref. templom egyik mennyezeti kazettája (1761)*; saját fotó
11. *A maksai ref. templom egyik mennyezeti kazettája, az eredeti (1766), másolata (1991)*; saját fotó
12. *A sepsimagyarósi ref. templom karzatmellvédje (1797)*; saját fotó
13. *A maksai ref. templom szimmetrikus nyíláskiosztással, 1893-1900 (újítva 1986)*; saját fotó
14. *A gidófalvi ref. templom, látható a román kori és az újkori ablakkiosztás közti különbség*; saját fotó
15. *Egy sepsiszéki református templom általános-centralizáló elrendezése (...) - A példát a sepsiszentkirályi ref. templom szolgáltatta.*; az ábra alapja saját fotó
16. *Egy sepsiszéki református templom hossz tengelyes elrendezése (...) - A példát az oltszemi ref. templom szolgáltatta.*; az ábra alapja saját fotó
17. *A sepsimagyarósi ref. templom alaprajza és sematikus metszete (...)*; saját készítésű ábrák (alapját szolgáltatta: Fm. 69-72.pp.)
18. *A sepsibodoki ref. templom déli bejárata – népi barokk*; saját fotó
19. *A gidófalvi ref. templom déli bejárata – keleties*; saját fotó
20. *A málnási ref. templom déli bejárata – klasszicizáló*; saját fotó

21. *A szemerjai ref. templom déli homlokzata az egykori déli portikusszal és haranglábbal (1874), és egy kép a ma látható épületről (2015).*; az 1874-es archív felvétel forrása: Székely Nemzeti Múzeum Fotótéka, leltári száma: F. 776. ; a 2015-ös saját fotó
22. *A rétyi ref. templom (...)*; saját fotók
23. *A köpeci ref. templom (...)*; belső felvétel forrása: http://2.bp.blogspot.com/-emisOcWUN1A/Tt_TSCMcXwI/AAAAAAAAA_g/k3fZRMgFPqU/s1600/100.JPG; utolsó megtekintés: 2015.10.23.; külső felvétel forrása: [http://hereditatum.ro/muemlekek/adatok.html?muemlek=78#prettyPhoto\[gallery\]/0/](http://hereditatum.ro/muemlekek/adatok.html?muemlek=78#prettyPhoto[gallery]/0/); utolsó megtekintés: 2015.10.23.
24. *A szentivánlaborfalvi Keresztelő Szent János rom. kat. templom (...)*; a képek forrása: <http://www.hereditatum.ro/muemlekek/kepgaleria.html?muemlek=196>; utolsó megtekintés: 2015.10.19.
25. *A több száz éves rétyi templom – mindenkor a hívek szolgálatában*; saját rajz (Fm. 58.p.)
26. *A bikfalvi ref. templom*; saját rajz (Fm. 11.p.)

A Függelékben látható minden fotót és ábrát – Fm. alapján – magam készítettem.

Bibliográfia

BALOGH 1935

Balogh Ilona: *Magyar fatornyok - A magyar faépítészet emlékei Erdélyben.* 1935, Forrás: <http://mek.niif.hu/04900/04920/html/mhodonerdely0060.html>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

BENKŐ 1978

Benkő Samu: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*” - *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978

B. NAGY 1970

B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben - Művészettörténeti tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970, Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=918>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

B. NAGY 1977

B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek - Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1120>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

BIBÓ 1967

Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In.: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*. IX/1967, 3-4.sz. 525-564.p.

BIBÓ 1984

Bibó István: Der protestantische Kirchenbau in Ungarn um 1800, 1. Teil. In.: *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*. 36. Jahrgang, September 1984

BIBÓ 1985

Bibó István: Der protestantische Kirchenbau in Ungarn um 1800, 2. Teil. In.: *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*. 37. Jahrgang, Februar 1985

SZÓKE 2009

Szöke Balázs: Téglalordás boltozatok Dél-Erdélyben. In.: *Colligite Fragmenta! - Örökségvédelem Erdélyben*. Örökségvédelmi konferencia, Budapest, ELTE 2008, Az ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselői Kiadása, Budapest, 2009

CSÁKI 2011

Csáki Árpád: *A sepsiszentgyörgyi református egyház története a 17-19. században*. Sepsiszentgyörgy Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011

CSEREY-JÓZSEF 1999

Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. Medium, Sepsiszentgyörgy, 1999

DEBRECZENI 1929

Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kiadta az Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése, Kolozsvár, 1929, Forrás: <http://mek.oszk.hu/05500/05502/>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

ELLWARDT 2004

Ellwardt, Kathrin: *Kirchenbau zwischen evangelischen Idealen und absolutistischer Herrschaft. - Die Querkirchen im hessischen Raum von Reformationsjahrhundert bis zum Sieberjährigen Krieg*. Marburg, Universität, Dissertation 2000, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2004

ENTZ 1943

Entz Géza: A középkori székely művészet kérdései. In.: *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 162. sz., Az Erdélyi Múzeum – Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1943, Forrás: <http://mek.oszk.hu/07800/07882/07882.pdf>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

GECK 2013

Geck, Albrecht: *Kirche, Kunst, Kultur*. LIT Verlag, Münster, 2013. Forrás: https://books.google.hu/books?id=EDXI3gm49mIC&dq=eisenacher+regulativ+1861&hl=hu&source=gbs_navlinks_s; utolsó megtekintés: 2015.10.06.

GUZSIK III. 1988

Guzsik Tamás: *Szagrális terek funkcióelemzése III. - Nyugati liturgiák és építészetük az újkortól napjainkig*. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet Segédlet, Budapest, 1988. Forrás: <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral3.html>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

GYÖNGYÖSSY 1995

Gyöngyössy János – Kerny Terézia – Sarudi Sebestyén József: *Székelyföldi vártemplomok*. Budapest, 1995

HARASIMOWICZ 2015

Harasimowicz, Jan (szerk.): *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa – Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Schnell & Steiner GmbH. Verlag, 2015

JUHÁSZ 1947

Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék. In.: *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 201. sz., Az Erdélyi Múzeum - Egyesület Kiadása, Kolozsvár, 1947, Forrás: http://epa.oszk.hu/eme/books/b1_P11213_201.pdf; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

KELEMEN 1977

Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977

KEÖPECZI 1929

Keöpeczi Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In.: *Erdélyi Tudományos Füzetek* 19. sz., Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., Cluj - Kolozsvár, 1929, Forrás: <http://mek.oszk.hu/07400/07424/07424.pdf>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

KEÖPECZI 1941

Keöpeczi Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink. In.: *Erdélyi Tudományos Füzetek* 126. sz., Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár, 1941, Forrás: <http://mek.oszk.hu/07500/07595/07595.pdf> ; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

KOVÁCS 2003

Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541-1720*. Teleki Sándor Alapítvány, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár – Budapest, 2003, Forrás: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf864.pdf; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

KOVÁTS 1942

Kováts J. István: *Magyar református templomok II*. Athenaeum, Budapest, 1942

KRÄHLING-LACZKOVICS 2006

Krähling János – Laczkovics János: De L'Orme rendszerű deszkaíves térlefedések Magyarország újkori templomépítészetében. In.: *Építés – Építészettudomány*. 34 (3–4) 361–386.pp., Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006

KRÄHLING 2009

Krähling János: Adalékok a hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez – A Charenton-típus. In.: *Műemlékvédelem*. LIII. évf. 2009/4.

KRÄHLING 2015

Krähling János: The Protestant Church Architecture of East-Central Europe in the Seventeenth to Eighteenth Centuries – From Medieval Heritage to New Spatial Solutions. In.: Harasimowicz, Jan (szerk.): *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa – Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Schnell & Steiner GmbH. Verlag, 2015

LÉSTYÁN 2000

Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek - A középkori erdélyi püspökség templomai*. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kiadása, 2000

MAGYAR NÉPRAJZ VII. 1990

Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz VII.*, Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai Kiadó, 1990, Forrás: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/index.html>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

MAGYARI-JUHÁSZ KÉZDI-ORBAI 2011

Magyari Hunor - Juhász Ábel: *A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye templomai*. Székelyudvarhely, 2011

MAGYARI-JUHÁSZ SEPSI 2011

Magyari Hunor - Juhász Ábel: *A Sepsi Református Egyházmegye templomai*. Székelyudvarhely, 2011

MÁLYUSZ 1939

Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. - II. József és a magyar protestantizmus*. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, A magyar protestantizmus történetének forrásai, Budapest,

nyomatott a Sylvester Nyomda Részvénytársaságnál, 1939, forrás: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=763>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

MAROSI 1992

Marosi Ernő: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. In.: Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi és társa Kiadó, Budapest, 1992

MŰEMLÉKJEGYZÉK 2004

Kovászna megye műemlékjegyzéke. Kiadta a Művelődési, Vallásügyi és Nemzeti Kulturális Örökség Kovászna megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, 2004

ORBÁN III. 1869

Orbán Balázs: *A Székelyföld leírás - Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból*. III. kötet, Háromszék. Ráth Mór kiadása, Pest, 1869

ŐSZ 2008

Ősz Sándor Előd: Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben. In: *Református Szemle* 101.4, 2008, 411-420. pp., Forrás: <http://konyvtar.proteo.hu/hu/publikacio/304>; utolsó megtekintés: 2015.10.24.

PATTANTYÚS 1994

Pattantyús-Ábrahám Ádám: *A tetőszerkezetek áttekintése a római kortól a XIX. század közepéig*. Jegyzet és Ábragyűjtemény, 1994

PÉTERFFY 2010

Péterffy György: *A reformáció Háromszéken*. Forrás: <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE0Mg==>; utolsó megtekintés: 2014.10.11.

POGÁNY 1955

Pogány Frigyes: Belső terek művészete. (részlet) In.: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér, Kritikai antológia*. TERC, Budapest, 2007, Első megjelenés: Műszaki Könyvkiadó, 1955 19-22.pp.

POKOLY 1904

Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I-V. köt., Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest, 1904. Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=904>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

REF. TEMPLOMOK 1992

Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi és társa Kiadó, Budapest, 1992

STURM 1712

Sturm, Leonhard Christoph: *Architectinisches Bedencken von protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung.* Hamburg, 1712, Forrás: https://books.google.hu/books?id=vuRQAAAAcAAJ&pg=PT2&hl=hu&source=gbs_toc_r&ad=4#v=onepage&q&f=false; utolsó megtekintés: 2015.10.02.

STURM 1718

Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben.* Augsburg, 1718, Forrás: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/sturm1718a>; utolsó megtekintés: 2015.10.06.

SZÁDECZKY 1927

dr. Szádeczky Kardoss Lajos: *A Székely Nemzet története és alkotmánya.* „E kiadás a "Hargitaváralja" J. Sz. K., a Franklin-Társulat bizománya, Budapest, 1927. alapján készült”. Forrás: http://szekelyivadokok.tripod.com/szekely_tortenelem.pdf; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

SZÉKELY MŰVELŐDÉS 1988

Balás Gábor (szerk.): *A székely művelődés századai.* Panoráma, 1988

SZENTKIRÁLYI 1967

Szentkirályi Zoltán: A terművészet történeti kategóriái. In.: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: *A tér, Kritikai antológia.* TERC, Budapest, 2007, Első megjelenés: In.: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1967/2. sz. 263-313.pp.

TELEKI 1796

Gróf Teleki Domokos: *Egynéhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt.* Kiadatott g.T.D. által, Bécs, 1796, Újabb kiadása: Éder Zoltán (szerk.), Balassa Kiadó,1993, Forrás: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/teleki/teleki.html>; utolsó megtekintés: 2015.10.11.

TOMBOR 1967

R. Tombor Ilona: *Régi festett asztalosmunkák - A XV.-XIX. században.* Corvina Kiadó, 1967

TOMBOR 1968

Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek - A XV-XIX. századból.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968

TÜDŐS 1995

Tüdős S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV.-XVIII. században - Háromszéki templomvárak.* Püski, Budapest, 1995

VÁMOS 1936

Vámos Ferenc: Magyar faépítészet. In.: *Magyarságtudomány*. II. évf., 1936 273-289.pp.,
Forrás: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9336>; utolsó megtekintés: 2015.10.24.

VÁRADI-LŐWEY 2005

Várad Péter Pál – Lőwey Lilla: *Erdély – Székelyföld – Sepsiszentgyörgy és vidéke*. PéterPál
Kiadó, Veszprém, 2005

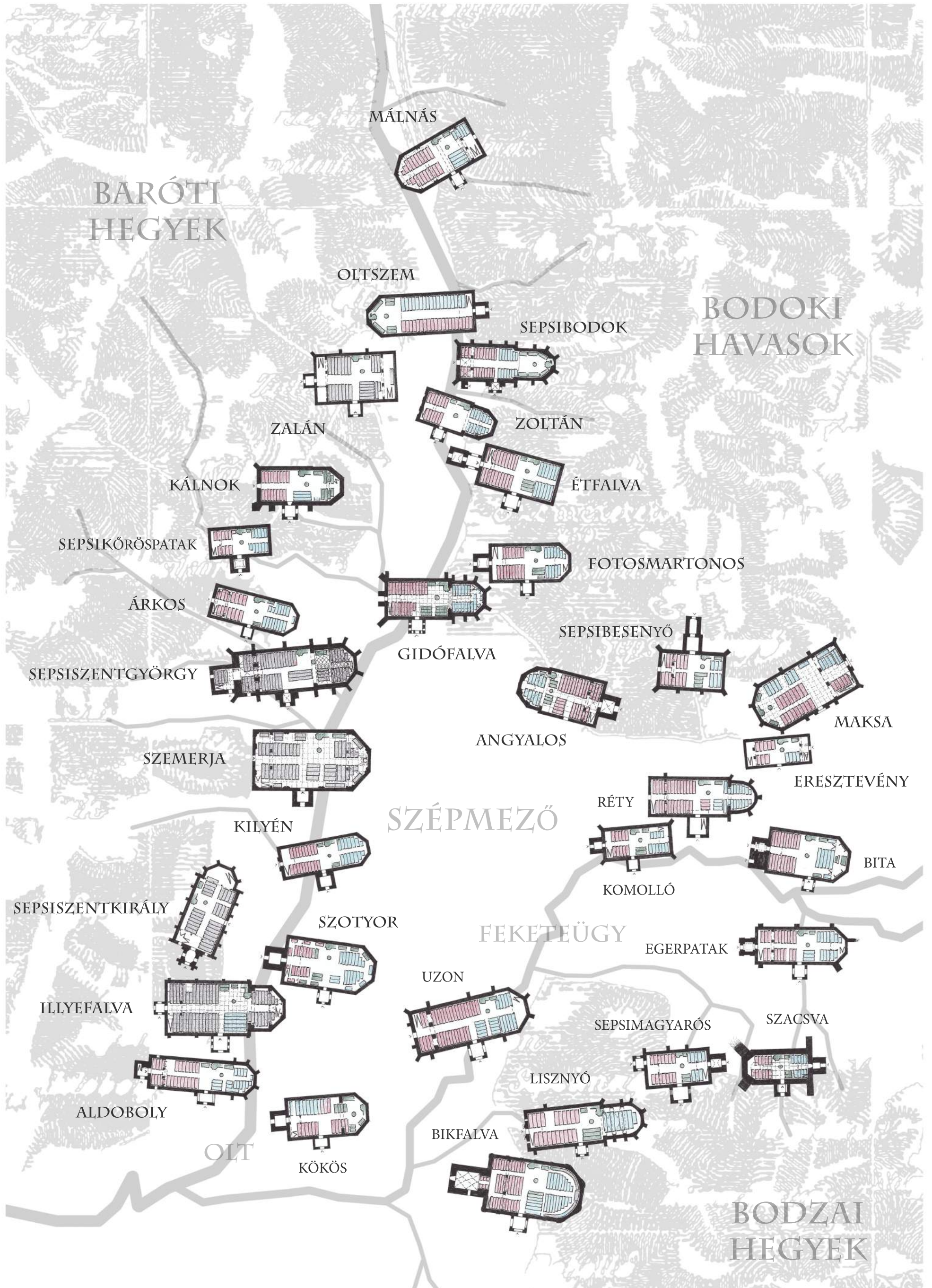
VILHELM 1975

Vilhelm Károly: *Festett famennyezetek - Alakos ábrázolások a XV-XVIII. századi erdélyi
templomokban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975

VIZITÁCIÓ (1728-1790) 2005

Buzogány Dezső – Sipos Gábor (szerk.): *Erdélyi református egyháztörténeti adatok 3. - A Sepsi
Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728-1790*, Kolozsvár, 2005. Forrás:
<http://mek.oszk.hu/12500/12589/12589.pdf> ; utolsó megtekintés: 2015.10.23.

TÉRKÉPVÁZLAT - A TEMPLOMOK TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSE

SEPSISZÉKI REFORMÁTUS TEMPLOMOK TÉRALAKÍTÁSA A XVI-XIX. SZÁZADBAN - I. MELLÉKLET - TÉRKÉP

FEJLŐDÉSI PERIÓDUSOK ÉS TENDENCIÁK ÁTTEKINTÉSE

A FEJLŐDÉS GERINCIVONALA

RÖVID LEÍRÁS	KORSZAK MEGNEVEZÉSE	A REF. TEMPLOMOK	LEGRÉGBBBI ISMERT PERIÓDUS	DOMINÁNS PERIÓDUS	ALAPRAJZI VÁZLAT (SZŐSZÉK HELYE JELÖLVE ●)	ELŐZMÉNY/EREDETI ESETÉN ÉP. KORA
Több átalakításon átesett, középkori templomok. A liturgikus tér elrendezése még küzd a középkori térszervezéssel. Minden korszak jellemzően rajta hagyta nyomait az épületeken. A sepsiszentgyörgyi vártemplom a korban példa értékű lehetett.	K Ö Z É P K O R I	GIDÓFALVA	1200-1400	1804		román kori vagy gótikus ép.rész
		LISZNYÓ	1200-1400			román kori vagy gótikus ép.rész
		SEPSISZENTGYÖRGY	1200-1300			román kori vagy gótikus ép.rész
		SEPSIBODOK	1300-1350			gótikus ép.rész
Már nem kimondottan gótikus épületek, de jellemzi őket az elnyújtott tégarányú hajó és a szentély-szerű lezárás. A liturgikus tér szervezése centrális (a templom piaca és a szőszék a déli főbejáráttal szemben). Kormeghatározásuk igen nehézkes, mert többször átalakíthatták őket.	Á T M E N E T I	SZACSVA	1300-1400	1701/1711		gótikus ép.rész
		KÁLNOK	1400-1500			román-gótikus kápolna
		KILYÉN	1698			rom. kat. kápolna
		ÁRKOS	1700-1725			
		ALDOBOLY	1717-1722			gótikus templom
		EGERPATAK			1700-1750	
Feltűnő, hogy ismét visszatérnek a szentélyek, ez a rekatolizáció hatása lehet. Ismét visszatérő probléma a liturgikus tárgyak elhelyezése a térben. Az illyefalvi templom újjáépítése a korban mérték adó lehetett.	T Ü R E L M I R E N D E L E T I	ILLEFALVA	1782-1785	1808		gótikus templom
		ZOLTÁN	1792			(Étfalva társegyháza)
		ANGYALOS	1795-1800			középkori vártemplom odébb
		KÖKÖS	1799-1803			fatemplom
		BITA	1700-1725			fa imaház
		SZOTYOR	1816-1825			vártemplom innen ÉK-re
Ismét egyszerűsödnek a térformák, a terek arányaikban centralizálódnak. A liturgikus tér használata ismét centrálissá válik (Oltszem kivétel - katolikus hatás - észak-Sepsiben). Az uzoni és oltszemi templom valószínűleg gótikus alapokra épült, emiatt térformája megtartotta nyújtott alakját. A korszak példa adó épülete lehetett a szemerjai templom.	S Z E N T É L Y E S - C E N T R A L I Z Á L Ó	FOTSMARTONOS	1821	1821-25		fatemplom szemben (2 falu társegyházak)
		UZON	1829			gótikus vártemplom
		OLTSZEM	1836			középkori vártemplom
		MÁLNÁS	1853			korábbi vártemplom
		SZEMERJA	1857			középkori templom
		BIKFALVA	1863			román-gótikus vártemplom gótikus ép.rész
Visszatérnek a középkori formák, imitált támpillérek. Szentkirály esetében a templom már nem keletelt.	H I S T O R I Z Á L Ó	SEPSISZENTKIRÁLY	1879-1880			fatemplom, majd 1761-68 között kőtemplom
		MAKSA	1893-1900			román-gótikus vártemplom

PÁRHUZAMOS TENDENCIÁK

RÖVID LEÍRÁS	KORSZAK MEGNEVEZÉSE	A REF. TEMPLOMOK	LEGRÉGBBBI ISMERT PERIÓDUS	DOMINÁNS PERIÓDUS	ALAPRAJZI VÁZLAT (SZŐSZÉK HELYE JELÖLVE ●)	ELŐZMÉNY/EREDETI ESETÉN ÉP. KORA
A kisebb falusi gyülekezetek esetében, vélhetően méreteik és pénzügyi miatt, megjelennek a téglalap alaprajzú terek, melyek sokkal alkalmasabbak a centrális térszervezés szolgálatára. Esetlegesen nyugati, ill. a fatemplómépítéssel hatásának is szemtanúi lehetünk.	T É G L A L A P A L A K Ú	SEPSIMAGYARÓS	1746-1752			(Szacsva filiája)
		ÉTFALVA	1802			korábbi templom
		ERESZTEVÉNY	1811-1818			korábbi templom
		SEPSIKÖRÖSPATAK	1820			(mai rom. kat. templom, Kálnok filiája)
A 19. században gyakori jelenség a középkori templomok elbontása, illetve nagy mértékű átépítése. Zalán, Komolló és Besenyő esetében az új templom egyenes záródást kapott, a liturgikus tér elrendezése centrális. Réty esetében kialakul a tér "T" alakú használata, mely vélhetően a déli portikuszból eredeztethető. Utóbbi szinte minden templomnál a főbejárat előtere, illetve ravatalozó (Magyarós, Besenyő).	K Ö Z É P K O R I Á T A L A K Í T Á S A (Ú J T É G L A L A P	ZALÁN	1319	1821-25		román kori
		KOMOLLÓ	1312	1851		román kori
		RÉTY	1100-1300	1862		román kori
		SEPSIBESENYŐ	1200-1300	1887		román kori

Sepsiszéki református templomok téralakítása a XVI-XIX. században - II. Melléklet - TENDENCIÁK

szerző: Danielisz Dóra
konzulens: dr. Krähling János

Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék - TDK 2015

A TEMPLOMTEREK VIZSGÁLT ARÁNYSZÁMAINAK ÁTTEKINTÉSE

A FEJLŐDÉS GERINCVONALA								PÁRHUZAMOS TENDENCIÁK								
A REF. TEMPLOMOK	LEGRÉGBBI ISMERT PERIÓDUS	DOMINÁNS PERIÓDUS	A (m)	B (m)	H (m)	B/A	H/A	A REF. TEMPLOMOK	LEGRÉGBBI ISMERT PERIÓDUS	DOMINÁNS PERIÓDUS	A (m)	B (m)	H (m)	B/A	H/A	
GIDÓFALVA	1200-1400	1804	7,57	23,30	5,35	3,08	0,71									
LISZNYÓ	1200-1400		6,65	25,00	4,92	3,76	0,74									
SEPSISZENTGYÖRGY	1200-1300		8,00	31,20	7,00	3,90	0,88									
SEPSIBODOK	1300-1350	1701/1711	7,13	22,75	6,00	3,19	0,84									
SZACSVÁ	1300-1400		5,40	13,44	4,38	2,49	0,81									
KÁLNOK	1400-1500		6,70	17,54	4,50	2,62	0,67									
KILYÉN	1698		6,12	19,09	4,89	3,12	0,80									
BITA	1700-1725	1808	9,00	17,18	4,38	1,91	0,49									
ÁRKOS	1700-1725		6,20	18,60	4,60	3,00	0,74									
ALDOBOLY	1717-1722		6,46	23,00	5,42	3,56	0,84									
EGERPATAK		1700-1750	7,08	19,35	5,57	2,73	0,79	SEPSIMAGYARÓS	1746-1752		6,70	13,48	5,51	2,01	0,82	
ILLEFALVA	1782-1785	1808	10,82	27,14	6,85	2,51	0,63									
ZOLTÁN	1792		6,60	15,96	4,59	2,42	0,70									
ANGYALOS	1795-1800		8,91	17,50	5,44	1,96	0,61									
KÖKÖS	1799-1803		8,16	17,18	5,14	2,11	0,63	ÉTFALVA	1802		8,29	16,81	4,86	2,03	0,59	
BITA	1700-1725		9,00	17,18	4,38	1,91	0,49	ERESZTEVÉNY	1811-1818		5,50	13,82	4,76	2,51	0,87	
SZOTYOR	1816-1825		9,51	21,03	5,67	2,21	0,60	SEPSIKŐRÖSPATAK	1820		5,66	12,78	5,01	2,26	0,89	
FOTOSMARTONOS	1821		7,62	17,06	5,00	2,24	0,66	ZALÁN	1319	1821-25		9,72	17,19	5,66	1,77	0,58
UZON	1829		8,75	25,06	7,09	2,86	0,81									
OLTSZEM	1836		7,90	23,49	6,10	2,97	0,77									
MÁLNÁS	1853		8,37	18,81	6,10	2,25	0,73	KOMOLLÓ	1312	1851		5,90	14,12	4,87	2,39	0,83
SZEMERJA	1857	12,16	25,41	7,14	2,09	0,59										
BIKFALVA	1863	11,35	22,49	7,82	1,98	0,69	RÉTY	1100-1300	1862		7,74	23,24	5,83	3,00	0,75	
SEPSISZENTKIRÁLY	1879-1880	8,38	18,92	5,50	2,26	0,66										
MAKSA	1893-1900	10,10	21,95	8,13	2,17	0,80	SEPSIBESENYŐ	1200-1300	1887		7,34	13,84	5,36	1,89	0,73	

Jelmagyarázat:

- A (m) a templomtér maximális szélessége
- B (m) a templomtér maximális hossza
- H (m) a templomtér maximális magassága
- B/A a templomtér alaprajzi arányszáma
- H/A a templomtér keresztmetszeti arányszáma

Sepsiszéki református templomok téralakítása a XVI-XIX. Században - III. MELLÉKLET - ARÁNYOK

szerző: Danielisz Dóra
konzulens: Dr. Krähling János

Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék - TDK 2015.